

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

ACTA HISTORICA

TOMUS LXVI.

**HUNGARIA
SZEGED
1979**

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA
TOMUS LXVI.

SZEGED
1979

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

Szerkesztő bizottság

DR. CSATÁRI DÁNIEL, DR. GAÁL ENDRE, DR. GYIMESI SÁNDOR,
DR. KRISTÓ GYULA, DR. MÉREI GYULA, DR. SZÁNTÓ IMRE

Szerkesztette

DR. KRISTÓ GYULA

Műszaki szerkesztő

DR. GAÁL ENDRE

HU ISSN 0324—6965

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in Historical Abstracts and America: History and Life

THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS ÉS TÖRTÉNETÍRÓ ELŐDJE, MENANDROS PROTÉKTÓR

Szinte az európai történetírás kezdetén beköszöntő gyakorlat, hogy egy-egy kor monografikus feldolgozója tudatosan elődje művét folytatja. Így tesz már Xenophón, aki ott kezd el az események elbeszélését a maga „Hellén történet”-ében, ahol az Thukydides halála miatt félbe szakadt. S aztán tovább él ez a historikusi feladatvállalás az antikvitás alkonyáig. Sőt Bizáncban a középkor hajnalán is neves historikusok tartják magukat e nagy múltú tradícióhoz. Prokopios 552-ig ábrázolja monumentális művében Iustinianos nagy hódításainak körét. Agathias ott kezd el, ahol Prokopios elbeszélése véget ér s 558-ig jut el. S halála miatt torzónak maradt művéhez csatlakozik Menandros Protéktór, aki befejezi Iustinianos uralmának ismertetését és két közvetlen utódja, II. Iustinos (565—578) valamint II. Tiberios (578—582) kormányzását is feldolgozza.¹ Menandros nyomába lép Theophylaktos Simokattés Maurikios császár két évtizedes uralkodásának (582—602) a megörökítője.²

Biztosra vehetjük tehát, hogy Theophylaktos jól ismerte és irodalmi modelljének tekintette Menandros monográfiáját, amelyet a magáéval folytatni kívánt. S Menandros ismeretéről historikusunk egyértelműen szól is műve legelején, amidőn egy Maurikios trónra léptét közvetlenül megelőző eseményt, Sirmium avar kézre kerülését sommásan említi csak és azzal menti fel magát a részletes elbeszélés alól, hogy mindezt az illusztris előd, Menandros kimerítően megtárgyalta; ő nem kívánja azt feleslegesen „újraregélni”: *τό δ' ὅπως Μεγάνδρῳ τῷ περιφανεῖ σαφῶς διηγώρεται· περὶ ὧν οὗ μοι σχολὴ ἐπεξεργαστικώτερον τοῖς μακροῖς ἐκείνοις λόγοις ἐπεξελεῖν, αὐτοῖς δ' ἀριζήλως εἰρημένα μυθολογεῖν* (I 3,5 p. 45,1—4).

De Theophylaktos nemcsak olvasta és irodalmi előképének tekintette Menandros művét, hanem itt-ott forrásként is felhasználhatta.³ Hiszen egy

¹ Menandrosról és történeti művéről ld. mindenekelőtt: Gy. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica I.*, Berlin 1958, p. 422—426; M. E. COLONNA, *Gli storici bizantini dal IV al XV secolo. I. Storie profani*, Napoli 1956, p. 82—83; O. VEH, *Beiträge zu Menander Protektor. Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht 1954/55 des Humanistischen Gymnasium Fürth in Bayern 1955*; I. E. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Πηγαὶ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη* 1971, 144—145; 3. В. Удалъцова, *Идейно-политическая борьба в ранней Византии*, Москва 1974, 243, 274.

² Theophylaktos Oikumeniké historia c. művét a továbbiakban a következő kiadás szerint idézem: Theophylacti Simocattae Historiae. Edidit C. DE BOOR. Editionem correctiorem curavit explicationibusque recentioribus adornavit P. WIRTH. Stutgardiae 1972.

³ Ld. elsősorban H. W. HAUSSIG, Theophylaktos Exkurs über die skythischen Völker: *Byzantion* 23/1953/ p. 273, 293, 303—305, 345, 347, 405—406, 418; C. DE BOOR Theophylaktos-kiadásának apparátusában p. 243; vö. még O. VEH, *Untersuchungen zu dem byzantinischen Historiker Theophylaktos Simokattes. Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht 1956/57 des Humanistischen Gymnasium Fürth in Bayern 1957*, p. 12, 15; Gy. MORAVCSIK, id. mű 544; N. IORGA, *Médaillons d'histoire littéraire byzantine* 4.

hosszú exkurzusban (III 9,3—18,3) visszapillant az általa tárgyalt korszak bizánci—perzsa háborújának kitörésére és Maurikios trónra lépte előtti eseményeire — csupa olyan eseményre, amely Menandros monográfiájában teljes részletességgel volt elbeszélve.⁴

1. Az Oikumeniké historia Menandros művéből merítő részletei

Mivel Menandros műve csak Bíborbanszületett Konstantin és a Suda lexikon kivonataiban⁵ maradt ránk, csupán egy hosszabb Theophylaktos-részletről tudjuk minden kétséget kizáróan azt, hogy Simokattés közvetlen historikus elődjétől vette: VI 11,10—15 p. 243,13—244,17 ~ Menand. fr. 11: Excerpta de legationibus p. 177,12—35 ed. C. de Boor.⁶

Menandrosnál a bizánci—perzsa béketárgyalásokon a keletrómai követséget vezető Petros Patrikios meséli el a sors forgandóságát példázó anekdotát: Sesóstris egyiptomi királyról a perzsa követnek, hogy mérsékletre intse őt, miután az urát, I. Chosroést mértéktelenül és fennhéjázóan felmagasztalta. Teljesen azonos szituációban, amikor a győzelmeitől elbizakodott avar kagan viselkedik fennhéjázóan Theodóros⁷ keletrómai követtel szemben, a bölcs bizánci diplomata ugyanezzel a Sesóstrisről szóló történettel⁸ leckézteti meg a nomád fejedelmet Theophylaktos elbeszélésében.

Theophylakte: Byzantion 2 (1925) p. 247; I. E. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, id. mű 195; H. В. Пигулевская, Византия и Иран на рубеже VI и VII веков, Москва—Ленинград 1964, 8, 12; Феофилакт Симокатта История. Вступительная статья Н. В. Пигулевской, Москва 1957, 15, 17; З. В. Удальцова, id. mű 277; ugyanő K вопросу о мировоззрении византийского историка VII века Феофилакты Симокатты: Сборник Радова Византологического Института II (1968) 32.

⁴ A theophylaktosi mű III 9,3—18,3 caputjainak főforrása Ióánnész Epiphaneus elveszett történeti monográfiájának I. könyve volt. Az epiphaniai historikus munkájából fennmaradt rövid töredéket a következőkben az alábbi kiadás szerint idézem: Historici Graeci minores. Ed. L. DINDORFIUS. Vol. I, Lipsiae 1870, pp. 375—382. — Ióánnész Epiphaneus forrásul használatát Theophylaktos részéről tárgyalja TH. OLAIOS, Jean d'Epiphanie et les autres sources des Histoires de Théophylacte Simocatta, Budapest Akadémiai Kiadó, s. a.

⁵ Excerpta de legationibus. Pars I. Excerpta de legationibus Romanorum ad gentes. Pars II. Excerpta de legationibus gentium ad Romanos. Ed. C. DE BOOR, Berolini 1903; Excerpta de sententiis. Ed. U. PH. BOISSEVAIN, Berolini 1906; Suda Lexicon. Ed. A. ADLER t. I—V, Stuttgartiae 1967—1971 (repr.).

⁶ C. DE BOOR Theophylaktos-kiadásának apparátusában (p. 243) utal a két idézett hely párhuzamosságára.

⁷ A Theophylaktos említette (VI 11, 7 ss.) bölcs orvos (τὴν τέχνην ἰατρὸν p. 243, 2) kétségkívül azonos azzal az ugyancsak Theodóros nevű orvossal, aki Menandrosnál szerepel, mint Bónos sirmiumi parancsnok kiváló tanácsadója (fr. 27: Excerpta de leg. p. 456,24—457,1). — Egyébként arra, hogy orvosok nagy fontosságú diplomáciai feladatokat láttak el, számos példát idézhetünk a VI. század utolsó évtizedeinek történetéből. Közülük a legismertebb minden bizonnyal Zacharias udvari orvos pályafutása, aki több ízben járt követtségben I. Chosroésnél, ill. a perzsa udvarban (Menand. fr. 37, 38, 39, 40, 46, 47, 50, 54, 55, 60).

⁸ Vö. Constant. Porphyrogen., De administrando imperio 29, 123—126; Tzetzes, Chiliades III 235—244, IV 569—579.

Nemcsak a szituáció és a történelmi példázat vázlata azonos, hanem néhány szorosabb nyelvi egyezés is kimutatható:

Th. S. VI 11,10—15

ed. C. de Boor

p. 243, 13—16

p. 243, 16—23 ἐπὶ τοσοῦτον ... ὥστε ἀρμάμαξαν συμπήξασθαι χρυσοκόλλητον ... ταῖς μὲν ἵπποις καὶ ταῖς ἡμίονοις χαίρειν εἰπεῖν, τοὺς δὲ τῶν ἡττημένων βασιλέων τῷ ... ζυγῷ ... περιβαλεῖν, ἔλκειν τε ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς ...

p. 243, 25—244, 1 ... ἕνα τινὰ τῶν βασιλέων ... τῶν ὑποβεβλημένων τῷ ζυγῷ τοῦ δαμάτου ...

p. 244, 3—5 ... εἰς τοῦπίσω συστρέφεται καὶ τὴν ἐπὶ τῶν τροχῶν κίνησιν διορθοῦσθαι.

p. 244, 7—10 ὁ τῶν Αἰγυπτίων βασιλεὺς ἔφησε ...

p. 244, 11—14 ... τεθαύμακα τῶν τροχῶν τὰ κινήματα ...

p. 244, 14—17 τούτων ... ἀκηκοῦσα τὸν Σέσωστριν ...

Bár nem ennyire terjedelmes és messzemenő Theophylaktos szövegének az egybecsengése Menandros párhuzamos helyével, mint a fentebb tárgyalt esetben, mégis igen valószínű a menandrosi reminiscencia jelenléte egy másik passzusban is. Theophylaktos Baram türkökön nyert diadala kapcsán szól a türk kagáni udvar káprázatos fényűzéséről, s amit ebben az összefüggésben leír (III 6,11 et 14) az nagyon közel áll Menandros ugyanezen témával foglalkozó mondataihoz Zémarchos türk földi követségjárásának elbeszélésében (fr. 20: Excerpta de legationibus p. 192—195 ed. C. de Boor).⁹ A viszonylag kis számú nyelvi egyezések, illetve hasonló fordulatok a következők:

Th. S. III 6,11 et 14

p. 121,21 et 122,8

κλῖναι χρυσαῖ

p. 121,22 et 122,8

θρόνοι χρυσοῖ

p. 121, 22 κύλικας

p. 122, 9 ἀμφορεῖς

Menand. fr. 11: Exc. de leg.

ed. C. de c. Boor

p. 177,15

p. 177, 15—19 ἐπὶ τοσοῦτον ... ὥς καὶ ὄχημα χρυσοκόλλητον συμπήξασθαι, καὶ ἄνθ' ὧν ἵππους δεόν ἢ ἕτερα ἐλκυστήρια ζῶα τοὺς δορι-αλώτους ... βασιλεῖς ὑπαγαγεῖν τῷ ζυγῷ ... διφρενόμενον διὰ τῶν λεωφόρων ...

p. 177, 20 ... τῶν τις βασιλέων τὸ ὄχημα ἐλκόντων

p. 177, 21—23 ... ἐς τοῦπίσω τὸ βλέμμα ἐπιστρέφων ἐθεᾶτο τὸν τροχὸν κυλινδούμενόν τε καὶ τῇ τῆς κινήσεως συνεχεῖα ...

p. 177, 23—25 ὁ Σέσωστρις ... ἔφη

p. 177, 25—27 ... ὁρῶ τὸν τροχὸν...

p. 177, 27—34 τοῦτο ἀκηκοὺς ὁ Αἰγύπτιος ...

Menand. fr. 20

p. 194, 8 ἐπὶ κλίνης ... ὅλης ἐκ χρυσοῦ

p. 193,17—18

ἐπὶ διτροχὸν καθέδρας χρυσεῖς

p. 194, 9—10 κάλπεις τε χρυσαῖ καὶ περιρραντήρια, ἔτι τε πίθοι χρυσοῖ.

⁹ Az sem zárható ki egészen persze, hogy a türköktől zsákmányolt gazdagság theophylaktosi leírásába esetleg keleti híradások színei is belejátszhattak. E szempontból tanulmányos lehet Th. S. és Tabari leírásának összevetése: Th. S. p. 121, 22—23 κύλικας ... καὶ πανοπλίας ... p. 122,9 ἀμφορεῖς ~ Tabari p. 272 NÖLDEKE fordításában ... Gefäßen, Waffen.

2. A feltehetően Menandrosra visszavezethető részletek Theophylaktos művében

Azelőző fejezetben olyan Theophylaktos-részleteket mutattunk be, amelyeknek a közvetlen forrását képező Menandros-helyek a kezünkben vannak. Ebben a fejezetben azokat a theophylaktosi passzusokat tekintjük át, amelyeknek menandrosi előképe nem áll ugyan rendelkezésünkre, de hol több, hol kevesebb valószínűséggel következtethetünk arra, hogy az adott helyen Menandrosból merített, vagy legalábbis menandrosi olvasmányaira visszaemlékezve fogalmazott történetírónk.

1. Egy helyt név szerint is megemlíti historikusunk Menandrost, s elmondja, hogy Sirmiumnak közvetlen Maurikios trónra lépte előtti kapitulációjáról s általában a város avar ostromáról kiváló elődje részletesen és gondosan írt, éppen ezért felesleges lenne, ha ő ugyanerről újra részletesen szólna (I 3,5). Biztosra vehetjük e megjegyzés fényénél, hogy a sirmiumi események azt megelőző pár mondatos rekapitulációja (I 3,3—4) Menandrosra épül.¹⁰ S ebben az összefüggésben az sem tekinthető kizártnak, hogy az avarok „legmegbízhatóbb nép”-ként (*ἀπιστότατον ἔθνος*) való jellemzése ugyancsak Menandros-reminiscencia,¹¹ bár természetesen a Hérakleios-kori bizánci írónak, Theophylaktosnak saját élményei¹² is sugallhatták az avarok ilyen jellemzését, és az is igaz, hogy a bizánci irodalomban általános a „barbár” népek megbízhatatlanságának emlegetése.¹³

Feltehetően a menandrosi elbeszélés rövid összegzése a békekötésről és annak feltételeiről szóló mondat is Theophylaktosnál (I 3,6 et 7 fin.). Ugyanis akár Tiberios uralma legvégén, akár Maurikios császársága legelején jött létre a békemegállapodás Sirmium Tiberios alatti kapitulációját követően, több mint valószínű, hogy Menandros ezt még elbeszélte, hiszen ez annyira szorosan kapcsolódott az általa leírt sirmiumi eseményekhez.¹⁴ Theophylaktos az I

¹⁰ Menandrosnak a sirmiumi eseményeket tárgyaló elbeszéléséből maradt ránk fr. 63—66 (*Excerpta de legationibus* p. 220—221, 471—477).

¹¹ A ránk maradt töredékek között éppen a Sirmium avar ostromával foglalkozó részben (fr. 63: *Exc. de leg. p. 473*) találunk olyan eseményt, amely a legmarkánsabban mutatja be az avarok megbízhatatlanságát, esküszegését. Az avarok ilyen jellemzéséhez szolgáltat még anyagot Menand. fr. 9 és 26 is (*Excerpta de leg. p. 444, 456*).

¹² Itt mindenekelőtt a híres avar rajtaütésre gondolhatunk, amikor a kagán csellól kis híján foglyul ejtette a tárgyalásokra érkező Hérakleios császárt (Theodoros Syncellus, *De obsidione Constantinopolis homilia*. ed. L. STERNBACH: *Diss. Phil. Acad. Litt. Cracoviensis*, t. 30, Cracoviae 1900, p. 301, 24—37 = F. MAKK, *Traduction et commentaire de l'homélie écrite probablement par Théodore le Syncelle sur le siège de Constantinople en 626: Opuscula Byzantina III*, Szeged 1975, p. 77; Georgius Pisida, *Bellum Avaricum* 121: Giorgio di Pisidia *Poemi I. Panegirici epici*. A cura di A. PERTUSI, Ettal 1960, p. 181; ld. még S. SZÁDECZKY—KARDOSS, *Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte: Opuscula Byzantina I*, Szeged 1972, p. 89). — Az avaroknak a „legtöbbszörösebb” népként való aposztrofálása (*ἔθνος... ἀπληστότατον* p. 44, 20) elsősorban a Hérakleios-kori historikus véleményét tükrözheti. A kortárs Theodóros Synkellos Konstantinápoly avar ostromáról szóló homiliájában szintén különleges hangsúlyt kap az avarok telhetetlenségének ecsetelése (p. 301, 13—302, 8 ed. L. STERNBACH = p. 77—78 ed. F. MAKK).

¹³ Ld. pl. B. ZÁSTEROVÁ, *Les Avars et les Slaves dans la Tactique de Maurice*, Praha 1971, p. 8—14.

¹⁴ A békekötést megelőző tárgyalásokról, így Baján kagán követeléseiről még tudósít Menandros 66. töredéke. A kagán Sirmium átadása mellett a korábbi szerződésben már elfogadott 80 000 arany évpénz fizetését (vö. fr. 63: *Exc. de leg. p. 471, 29—30*) s a háború miatt elmaradt három évi összeg visszamenőleges folyósítását követelte. A theophylaktosi

3,6—7 paragrafusokban Menandros részletesebb híradását foglalhatta össze röviden. Ugyanakkor a békeszerződés feltételeit elítélő értékelés az I 3,7 elején (αἱ δὲ συνθηκαὶ ἐπονείδιστοι Ῥωμαίοις) olyan éles kritika Maurikiosszal szemben, hogy azt e császár lelkes hívének, Menandrosnak¹⁵ nem tulajdoníthatjuk. Azt minden bizonnyal Theophylaktos más forrásból származó kiegészítésének kell tekintenünk.¹⁶

Komentiolosnak, Maurikios követének az avar kagán előtt elmondott beszéde (I 5,1—16) egészében Theophylaktos műve, a theophylaktosi retorika jellegzetes terméke. A beszédben háromszor is visszatérő gondolatnak (I 5,1; 11 et 14) a nyersanyagát azonban elsősorban Menandros kínálta történetírónknak, amikor az a keletről a Duna-medencébe menekülő avarságnak a bizánci uralkodók részéről történt vendégszerető fogadtatását idézte emlékezetbe.¹⁷ Ebben a gondolatkörbe tartozik és így feltehetően szintén menandrosi ihletésű néhány további theophylaktosi megjegyzés. VI 5,14 szerint a kagán és népe a rómaiak által adományozott földön lakik. I 8,4—5 és VII 7,5 pedig arra utal, hogy az avarok ősi hazájukból a türkök elől menekülve érkeztek Európába.¹⁸

Ami az I 8,2—7 paragrafusokat illeti, a kagán háremének egy asszonyával viszonyt folytató és aztán a büntetés elől a dunai kaganátusból megszökö avar főember alakja már az egyik ránk maradt Menandros-törödekben is ott szerepel (fr. 66: Exc. de leg. p. 221 ed. C. de Boor): a Sirmium átadásáról szóló tárgyalások során Baján kagán a bizánci birodalomba menekült bűnös alattvaló kiadatását követeli, amire a császár követe azt feleli, hogy a birodalom nagy, és benne egy bolyongó menekültre ráakadni majdnem lehetetlen. Az avar kagán, akárcsak Attila hun király¹⁹ nem egykönnyen nyugodott bele alattvalójának a

rövid utalás a békefeltételekre azt mutatja, hogy a kagán követeléseit a bizánci uralkodó módosítás nélkül elfogadta. Stilisztikus hasonlóság is megfigyelhető a szóban forgó Theophylaktos- és Menandros-hely között:

Th. S. p. 45,11

ὀγδοήκοντά τε χιλιάδας
χρυσῶν ... ἀντίστοιχ
Th. S. p. 45,12—15
δι' ἐμπορίας ἀργύρου τε
καὶ ποικίλης ἐσθῆτος

Menand. fr. 63 p. 471,29 (vö. fr. 66 p. 220,32)

ὀγδοήκοντα δὲ χιλιάδες εἰς ἑτοῦς
ἐκαστον νομισμάτων
Menand. fr. 64 p. 475,35
καὶ χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν καὶ ...
ἐσθῆτα σιρκήν.

¹⁵ Vö. Menand. fr. 1: Suda s. v. Μένανδρος t. III p. 361.

¹⁶ Ismeretlen, elveszett történelmi munkára gondolhatunk, amely vagy Maurikios uralmának első éveit, vagy e korszak avar—szláv—bizánci kapcsolatait, hadi és diplomáciai eseményeit tárgyalta. Erről ld. még a 4. jegyzetben idézett készülő könyvemet.

¹⁷ Bár Menandros történelmi művének az a része, amelyik a Közép-Duna-medencébe költözött avarok és a bizánciak közötti rendezés részleteiről szolt, nem maradt ránk, az bizonyára hasonlóan volt megfogalmazva, mint egy korábbi szerződéstervezet, amelyről Menand. fr. 33 (Exc. de leg. p. 459,29—31) tudósít: ... ἐκ γῆς γενόμενος πόρρωθεν καὶ ὥσπερ τις λῦμη θεήλατος, ἐν ᾗ κατοικεῖται νῦν χώρα τὸ ἔθνος, ἐπισκήψας τοῖς ἐμπροσθεν Ῥωμαίων προεσθίτο βασιλεύσασιν. Οἱ δὲ ὥσπερ αὐτομόλῳ τότε χρῆσάμενοι ...

¹⁸ E gondolat, hogy ti. a szökevény földönfutó avarok a bizánci császár nagylelkűségének köszönhették új hazájukat, Theophylaktos kortársánál, Theodóros Synkellosnál is szerepel a Konstantinápoly 626-os avar ostromáról írt homiliában (p. 301,15—20 ed. L. STERNBACH = p. 77 ed. F. MAKE): φωνάς ... ἐκ γῆς γενόμενος πόρρωθεν καὶ ὥσπερ τις λῦμη θεήλατος, ἐν ᾗ κατοικεῖται νῦν χώρα τὸ ἔθνος, ἐπισκήψας τοῖς ἐμπροσθεν Ῥωμαίων προεσθίτο βασιλεύσασιν. Οἱ δὲ ὥσπερ αὐτομόλῳ τότε χρῆσάμενοι ...

¹⁹ Prisc. fr. 8: Excerpta de leg. p. 128,6—31; 129,24—29.

bizánciakhoz történt szökésébe.²⁰ Baján utóda,²¹ úgy látszik, visszatért az ügyre a Theophylaktos által tárgyalt korszakban s ekkor historikusunk minden bizonnyal számunkra elvesztett menandrosi anyagot is felelevenítve szól Bookolabras fősámán esetéről.²²

2. A perzsa háború kitörésére és első évtizedére visszapillantó exkurzus (Th. S. III 9,3—18,3) főforrása Ióánnés Epiphaneus monográfiájának bevezető része volt.²³ A theophylaktosi exkurzus első caputjainak (III 9—12) az előképpel, Ióánnés ránk maradt töredékével való összevetésekor azt látjuk, hogy historikusunk több helyen az epiphaniai elődnél nem szereplő adattal teszi pontosabbá a leírást, illetve ábrázolásában némileg eltér forrásától. Valószínűnek látszik, hogy a ióánnési elbeszélést kiegészítő, illetve módosító forrás Menandrosnak e korszakot Ióánnésnél részletesebben tárgyaló monográfiája volt.

Az epiphaniai historikus csak annyit mond (p. 380,7—15), hogy Adaarmánés perzsa vezér előbb nagy váltságdíjat vesz át Apameia lakóitól bántatlanságuk áraként, utóbb mégis kifosztja, rabságba hurcolja, feldúlja a várost. Th. S. (III 10,9 p. 131, 16) egy ponton kiegészíti forrása adatát: tudtul adja, hogy a színlelt megegyezés után a harmadik napon (τρίτη δ' ἡμέρα) került sor a szerződösszegésre.²⁴ Ióánnés előadásában (p. 380,22—30) nem esik szó arról, mennyi ideig ostromolta Chosroés serege Darast, amíg az elesett. Theophylaktos egyébként sokkal szűkszavúbb elbeszélésében közli, hogy az ostrom hat hónapig tartott (III 11,2 p. 132,1—2: μῆνας ἕξ καταπολεμήσας)²⁵. Th. S. (III 11,3 p. 132,6—9) oki-okozati összefüggést sejtet Daras eleste és Iustinos császár lelki betegsége, örültsége között, ezzel szemben forrása (p. 381,7—8) kifejezetten testi betegségről szól (νόσον τῷ σώματι προσγενομένης), amely nem sokkal Daras eleste után váratlanul tört ki az uralkodón (ἡμέραις δὲ ὕστερον οὐ πολλαῖς... ἐξαπίνης).²⁶ Ióánnés híradásában (p. 381,19—29) nincs közelebbi

²⁰ Mutatják ezt Menandros 27., 28., 29., töredékei (Excerpta de leg. p. 196, 457, 459), amelyekben újra meg újra visszatér Baján kagán azon követelése, hogy a birodalmi kormányzat szolgáltassa ki neki Sirmium gepida helyőrségének parancsnokát, Usdiadost és társait, akik, miután az avarok legyőzték a gepidákat, Baján szerint automatikusan avar alattvalókká lettek.

²¹ TH. OLAJOS, La chronologie de la dynastie avar de Baian: Revue des Études Bytines 34, Paris 1976, p. 151—158; OLAJOS T., Theophylaktos Simokattés és a Bajándinasztia kronológiája: Antik Tanulmányok 20.1, Bp. 1973, p. 62—64.

²² Igaz ugyan, hogy a Menandros-töredékben (fr. 66) nincs megnevezve a bűnös, ám aligha valószínű, hogy fél évtized leforgása alatt két különböző személy kétszer kövesse el ugyanazt, amiről Menand. fr. 66 és Th. S. I 8,2—7 szól. Azt kell inkább feltételeznünk, hogy a Sirmium eleste előtt történt eseményre és a Baján által már akkor követelt kiadás ügyére tért vissza Baján utóda, talán ezt használva fel ürügyül, hogy a felemelt évpénz fizetése mellett kevéssel előbb megkötött békeszerződést felrúghassa.

²³ Ld. a 4. jegyzetet.

²⁴ Itt már L. JEEP (Quellenuntersuchungen zu den griechischen Kirchenhistorikern XI. Zu den Quellen des Euagrius: Jahrbücher für classischen Philologie 14. Supplementband, Leipzig 1885, p. 167) is gondolt egy másik forrás használatára Th. S. részéről. Emellett azonban alternatívaként annak a lehetőségére is utalt — ami meggyőződésünk szerint valószínűtlen —, hogy a Ióánnés művének töredékét őrző vatikáni kéziratból másolási hiba folytán esett ki a „három nap” említése.

²⁵ Vö. Euagrius, hist. eccl. V 10 ed. J. BIDEZ—L. PARMENTIER, London 1898, p. 207,14—15; Iohannes Ephesinus, hist. eccl. VI 5. Edidit et interpretatus est E. W. BROOKS: Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptores Syri. Series III tomus III. Versio, Lovani 1936, p. 218.

²⁶ Persze II. Iustinos betegségének természete a közvetlen utókor Konstantinápolyban élő embere számára esetleg annyira közismert volt, hogy ezen a ponton Theophylaktos

időmeghatározás, mikor küldött az újonnan kinevezett Caesar, Tiberios a békekötés érdekében követséget a perzsákhoz. Th. S. (III 12,3 p. 134,4) itt is pontosabbá teszi egy adattal főforrásának közlését, jelezvén, hogy a követküldésre tavasz kezdetén (*ἡρος ἀρχομένου*) került sor. Ióánnés szavai (p. 381,28—29) azt látszanak mutatni, hogy Tiberios a Theodóros vezette követséget két feladattal bízta meg: közölje a nagykirállyal az ő caesari rangra emelkedését,²⁷ és kezdeményezzen béketárgyalásokat. Theophylaktos viszont külön-külön diplomáciai lépésként említi Tiberios részéről trónra lépésének levélben történő hírüladását (III 12,2) és békekezdeményező követküldését (III 12,3). A túlzott tömörség miatt Ióánnésnél kétségtelenül eltorzult tényállást²⁸ Theophylaktos más forrásra támaszkodva világosabban fogalmazta meg.

Ióánnés Epiphaneus (p. 381,11—15) csak Tiberios Caesarrá történt kinevezésének tényét közli, s ennyiben forrása Theophylaktosnak (III 11,4). Az ünnepélyes szertartást napra szóló datálással és Iustinos beszédét a kijelölt utódhoz Theophylaktos így nem vehette Ióánnéstől.²⁹ A római császárság történetében először fordult elő, hogy az uralkodó elhatalmasodó elmebaja miatt került sor helyettes, illetve utód kijelölésére. Th. S. III 11,7 és 12—13 tehát egy precedens nélküli állami aktust ír le szemmel láthatóan hivatalos okmány alapján. A III 11,5 paragrafusban historikusunk a következő szavakkal illeszti be a Ióánnéstől átvett információ (Tiberios adoptálása és caesari kinevezése) után a beteg császár szavait: *ἡ παραθήσομαι δὲ καὶ τὰς ὑποθήκας τοῦ αυτοκράτορος, ἃς Τιβερίῳ τῷ Καίσαρι κατὰ τὸν καιρὸν τῆς ἀναρρήσεως³¹ δημογορῶν παραδίδωκεν, οὐ καλλύνων τὸ τῆς λέξεως ἀκαλλὲς οὐδέ τι μεταμορφῶν τὸ μὴ κεκαλλιεπημένον τῆς φράσεως*. Figyelemre méltó, ahogyan Theophylaktos mentegetőzik azért,³² mert a gondolatmenet hamisítatlan megőrzése érdekében Iustinos retorikus kidolgozás nélküli mondatait a maguk eredeti formájában közli minden átstilizálás nélkül (III 11,5—6).³³ S valóban szembeszökő és elütő

egyszerűen fővárosi jóltájékozottságát állította szembe a távoli Szíriában dolgozó elődjének pontatlan értesülésével.

²⁷ A kor diplomáciai etikettje szerint a bizánci császárok és a perzsa nagykirályok ünnepélyesen értesítették egymást trónra lépésükről. Ld. pl. Menand. fr. 15: Excerpta de leg. p. 188,19—21; Th. S. III 17,1; VIII 15,2; Iohannes Ephesinus, hist. eccl. VI 22 p. 243 interpret. Brooks; Michael Syrus, X 16: Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche éditée et traduite par J.—B. CHABOT, t. II, Paris 1901, p. 338.

²⁸ Menandros 40—41. töredéke szerint (Excerpta de leg. p. 199,17—203,23) Theodóros arméniai parancsnok, akinek a nevét Theophylaktos nem veszi át fő forrásából, nem a Caesar uralomra jutását jelenti Chosroésnek (ezt állítja az epiphaniai historikus), hanem egy valamivel későbbi békeajánlatot visz a nagykirályhoz.

²⁹ L. JEEP (Die Lücken in der Chronik des Malalas: Rheinisches Museum 36, 1881, p. 358) először amellet foglalt állást, hogy Ióánnés Epiphaneus műve is tartalmazta Iustinos beszédét, de a ránk maradt kódex csak kivonatossan, kihagyásokkal reprodukálja a mű elejét. Ezt a nézetét azonban utóbb maga is megváltoztatta (Quellenuntersuchungen p. 167).

³⁰ III 11,8—13.

³¹ A császár szavait két egykorú forrás, Iohannes Ephesinus (hist. eccl. III 4—5 p. 92—95 interpret. E. W. Brooks) és Euagrius (hist. eccl. V 13 p. 208,32—209,8 ed. J. Bidez—L. Parmentier) idézi. — A különböző forrásokban megőrzött Iustinos-beszédet elemzi B. E. Вальденберг, Речь Юстина II к Тиверии: Известия Академии наук СССР, VII серия (1928) 111—140.

³² Ugyanígy tesz Menandros is (fr. 12: Excerpta de sententiis 11 p. 19,17—25 ed. U. Ph. BOISSEVAIN).

³³ Így véli ezt E. STEIN (Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II und Tiberius Constantinus, Stuttgart 1919, p.

Simokattés komplikált és tekervényes fordulatokkal, ritka szavakkal zsúfolt nyelvezetétől Iustinos beszédének (III 11,8—11; 13) egyszerűsége, keresetlensége. Az antik történetírás szokásos eljárásától eltérve, s saját retorikára hajló stílusát e ponton visszafogva Theophylaktos — minden jel arra vall — valóban nem változtatott a beszéd eredeti cícomázatlan textusán. A beszéd szövegezése, a ceremónia részleteire való utalás s a Theophylaktosnál egyébként csak egészen elvétve előforduló napra szóló datálás³⁴ alátámasztják azt, amit Theophylaktos sejtett (III 11,5—6), hogy forrása itt okmány, a fontos eseményt megörökítő „jegyzőkönyv” volt. Hogy ilyen hivatalos feljegyzés tényleg készült a császár szavairól, ezt Iohannes Ephesinus (hist. eccl. III 5 p. 95) egyértelműen tanúsítja: „Omnia veroque ab eo dicta sunt a multis statim notis exarabantur, et scriptis tradita sunt. Stabant enim notarii multi, et exscriptum exactum faciebant.”³⁵ Theophylaktos Hérakleios idején a császári kancellária antigrapheusaként és eparchosaként kezdte karrierjét,³⁶ s ilyen minőségében módjában állott az archívum anyagába betekinteni. Így kézenfekvőnek látszik a feltevés, hogy historikusunk közvetlenül használta forrásként a szóban forgó „jegyzőkönyvet”.³⁷ Ám talán még valószínűbbnek látszik az a feltevés, miszerint a hivatalos

77 n. 11). — V. E. VALDENBERG (id. mű p. 128) szerint Th. S. fogalmazásában olvassuk Iustinos beszédét, ez a fogalmazás azonban eredeti dokumentumra, a beszéd valamilyen hivatalos feljegyzésre támaszkodott, azt színezte át (vö. Феофилакт Симокатта. Вступительная статья Н. В. Пузыревской p. 17). Ám ez az elgondolás szöges ellentétben áll Theophylaktos saját szavaival. Még inkább vonatkozik ez a megállapításunk P. MARC (Byzantinische Zeitschrift 21, München 1912, 589—590) nézetére, amely szerint Iustinos beszéde mindenestől Theophylaktos fogalmazta parainesis lenne.

³⁴ III 11,3 p. 133,22—23: Ταῦτα ἐλέχθησαν μηνὶ Δεκεμβρίῳ ἐβδόμῃ ἡμέρᾳ ἑκτῇ, ἡνδικοῖος ἐνάτης. (A theophylaktosi történeti műben összesen háromszor kapunk évvel, hónappal és nappal megjelölt időmeghatározást. Vö. V 13,5—6 p. 213,7 et 11). Az indictioszám historikusunknál mindenesetre téves. Iohannes Ephesinus (hist. eccl. III 5 p. 95) szerint az esemény időpontja: „die mensis kanun primi 7° eius, anno 886, die praeparationis mane”. Ez a dátum az 574-es év december hónap 7. napjával, szombattal azonos. 574 decembere viszont nem a 9., hanem a 8. indictio idejére esik.

³⁵ Tehát Iohannes Ephesinus tudott a beszédet rögzítő gyorsíróas jegyzőkönyv létezéséről. Ez persze nem jelenti azt, hogy a Iohannesnél citált Iustinos-beszéd a hiteles jegyzőkönyv alapján készült volna, s azt teljes egészében reprodukálta volna. Vö. V. E. VALDENBERG id. mű p. 113—114. — Maga Theophylaktos is említi Maurikios korátóból egy császári gyorsírót, a kancellária alkalmazottját (VIII 10,2: τὸν ἀσέκρητις Θεόδωρον, τὸν βασιλικῶν ταχυγράφων ἄδρα). Ld. még P. MITZSCHKE, Stenographische Nachschrift einer griechische Kaiserrede zu Konstantinopel im Jahre 574 n. Chr.: Arch. Stenographie 62 (1911) p. 64—68. További szakirodalmat ad H. BOGE, Griechische Tachygraphie und tironische Noten, Berlin 1973, p. 124,207.

³⁶ Photiosnál (Photius Bibliothéque t. I. Texte établi et traduit par R. HENRY, Paris 1959, p. 79) és a Bihorbarszületett Konstantin rendeltetere készült Excerpta de legationibus szövegében (ed. C. DE BOOR p. 221, 447) Theophylaktos neve mellett ott áll az antigrapheus és eparchos rangjelölés, amely az Oikumeniké historia vatikáni kéziratában is helyreállítható a megsonkult szöveg kiegészítésével (Theophylacti Simocatae Historiae ed. C. de BOOR, praef. p. VII). Vö. még Teofilatto Simocata, Questioni naturali a cura di L. MASSA POSITANO, Napoli 1965, p. 7. A császári igazgatásban működő antigrapheus és eparchos feladataira az okmányok kezelése, fogalmazása dolgában ld. I. Gergely pápa egyik levelét (Greg. Reg. I 28: M G H Epist. I. Ed. P. EWALD—L. HARTMANN, Berolini 1899, p. 41 vö. Th. S. III 3,11 p. 115). Egyébként Grégorios antiochiai patriarcha titkárai, a történetíró Ióánnēs Epiphaneus és az egyháztörténet-író Euagrius is viselte az eparchosi rangot. Más kérdés, hogy az eparchosi (hyparchosi) cím nemcsak a kancellárián szolgáló tisztségviselőknek járt ki (vö. pl. Th. S. VII 16,1; VIII 1,3; 9,6; 13,12).

³⁷ E. STEIN, Studien p. 77 n. 1; H. W. HAUSSIG, Theophylaktos Exkurs über die skythischen Völker: Byzantion 23(1953) p. 301 n. 51 és p. 389 n. 453; O. VEH, Untersuchungen zu dem byzantinischen Historiker Theophylaktos Simokattes p. 13. — V. E.

feljegyzést a szóban forgó korszakot monografikusan feldolgozó kortárs, Menandros használta közvetlenül. Menandros műve az 558—582 közötti évek történetét ölelte fel s ezen az időszakon belül Tiberiosnak a caesari kinevezése az idegbeteg II. Iustinos mellé 574. december 7-én kiemelkedő fontosságú esemény volt,³⁸ amelynek részletes tárgyalását Menandros semmiképpen sem mellőzhette. Mint császári testőr,³⁹ aki ráadásul Maurikios császár biztatására fogott hozzá történeti műve megírásához,⁴⁰ minden bizonnyal hozzáférhetett a császári archívum anyagához. S hogy ez nem csupán feltételezés, azt mutatják művének fennmaradt töredékeiben citált, ill. azokba bedolgozott okmányok (államközi szerződés,⁴¹ követi jelentések,⁴² béketárgyalások jegyzőkönyve,⁴³ stb.).⁴⁴ Igen valószínűnek mondható tehát, hogy Tiberios 574. december 7-i caesari kinevezésének aktusát Menandros a hivatalos jegyzőkönyv alapján írta le monográfiájában s e műből vehette át az esemény elbeszélését Theophylaktos II. Iustinos beszédének szó szerinti szövegével kiegészítve ezzel főforrásának, Ióánnés Epiphaneusnak szűkszavú közlését.

Érdekes Theophylaktosnak két helyen is visszatérő igen határozott, Ióánnésnél sokkal élesebben megfogalmazott véleménye arról, hogy a rómaiak szegtek meg a békét, a rómaiak a háború kirobbantói: *παρασπονδησάντων Ῥωμαίων* (III 9,4 p. 128,13—14), *φιλαίτως Ῥωμαῖοι τὸ πολεμεῖν ἀσμενίζοντες* (III 9,8 p. 129,3—4).⁴⁵ E gondolat továbbvitele pedig, hogy tudniillik jelentéktelen okok miatt (*μικραὶς καὶ ἐξιτήλοις τισὶν ἀφορμαῖς* III 9,8 p. 129,4—5) kezdtek újra a harcot a bizánciak, — ez teljesen hiányzik Simokattés főforrásából. Ióánnés Epiphaneus nem foglal állást abban a kérdésben, hogy melyik fél sérelmei voltak súlyosabbak. Talán más auctor adatszolgáltatása és Ióánnésétől némileg különböző szemlélete is belejátszik abba, hogy Theophylaktos átfogalmazása bizonyos mértékig eltér főforrása megfelelő részétől. Ez a ióánnési anyagot átszínező kútfő Menandros lehetett.⁴⁶ Ránk maradt fragmentumai közül a 36-os sorszámú foglalkozik Chosroésnek a háború kitörése előtt Bizáncba küldött utolsó követségével. S a töredékből világos, hogy Menandros Iustinos kormányzatát tartotta a harcok újrakezdéséért felelősnek, tudomása és véleménye szerint a Sasanida uralkodó el akarta kerülni a háborús konfliktust: *ἐτάραξε Χοσρόην ἀισθόμενον ὡς βασιλεὺς Ῥωμαίων πρὸς πόλεμον*

VALDENBERG (id. mű p. 120—128) és N. V. PIGULJEVSZKAJA (Византия и Иран p. 15.) szerint a hivatalos protokoll alapján Th. S. maga fogalmazta meg Iustinos beszédét. — O. ADAMEK (Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Kaisers Mauricius. Program Graz 1890/1891 I. p. 9) vagy városi krónikából vagy gyorsírt jegyzőkönyvből vett adatnak tekinti a III 11,13 paragrafust Theophylaktosnál.

³⁸ Mutatja ezt egyebek mellett az is, hogy a másik két kortárs történetíró, Euagrius és a szír monofizita Iohannes Ephesinus egyaránt feltűnően részletes leírást ad a szóban forgó eseményről, s mindkét historikus idéz néhány gondolatot Iustinos beszédéből is. Vö. V. E. VALDENBERG id. mű p. 113—120.

³⁹ GY. MORAVCSIK, Byzantinoturcica I., p. 422;

⁴⁰ Menand. fr. 1: Suda s. v. *Μενανδρος* t. III. p. 361. Vö. GY. MORAVCSIK, id. mű p. 422.

⁴¹ Így pl. fr. 11: Excerpta de leg. p. 179, 31—183, 9.

⁴² Ld. fr. 19—22, 43: Excerpta de leg. p. 192—195; 452—454; 203—208.

⁴³ Pl. fr. 46—47, 54: Excerpta de leg. p. 211—212, 463—469.

⁴⁴ Például a 18. töredékben (Excerpta de leg. p. 451—454) a türki követség konstantinápolyi fogadásáról a császári udvarban jegyzőkönyv alapján írtatott Menandros.

⁴⁵ Vö. I. 15,8 és 10.

⁴⁶ Aligha van igaza O. ADAMEKnek (id. mű p. 7), amidőn kizárólag Theophylaktos egyéni állásfoglalását látja a bizánciak által emlegetett háborús okok jelentőségének lebagatellizálásában.

ὥρμητο τὰ εἰρηναῖα παρωςάμενος, ... οὐχ, ἥκιστα φροντίδα ἐτίθετο ... ὥστε ἐρρῶσθαι τὰ εἰρηναῖα ... (Exc. de leg. p. 460,33—461,4).

A kérdés, hogy melyik fél volt a háború 572-es kiújulásának okozója, szorosan összefügg Iustinos császár megítélésével. E tekintetben csak átszilizálással nem magyarázható a különbség Theophylaktos és Ióánnés Epiphaneus szemlélete között. Ióánnés egyetlen helyt,⁴⁷ Tiberios Caesarrá kinevezésekor engedi csak szóhoz jutni véleményét Iustinos uralkodásával kapcsolatban: ὅπερ (ti. Tiberios Caesarrá kinevezése) πάντων τῶν ὑπὸ Ἰουστίνου πραγθέντων παρὰ τὸν τῆς βασιλείας χρόνον ἄριστόν τε καὶ ἐς τὰ μάλιστα σωτήριον βουλευθέν πλείστων αἰτίων ἀγαθῶν τοῖς Ῥωμαίων γέγονε πράγμασι (p. 381,15—19). Theophylaktos ismétlődően sokkal sötétebb színekkel festi meg az uralkodó portréját: meggondolatlanul (III 9,4 τῇ τοῦ βασιλέως κουφότητι) és esztelenül (III 9,5 τῇ μεγάλῃ τοῦ βασιλέως ἀνοίᾳ) jelentéktelen okok miatt (III 9,8 μικραῖς καὶ ἐπιτήλεις ... ἀπορμαῖς) sodorta háborúba a birodalmat. S miután a hadi események már kezdetben kedvezőtlenül alakultak a rómaiak számára, a császár korábbi hibáit további kapkodással tetézte: ... διηπορεῖτο ὁ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ μοναρχῶν διαταράττετό τε ἐπὶ τοῖς βαρβαρικοῖς ἐπιτεύγμασιν ἀσφάλλων τε ἐπὶ τοῖς ἐξ ἀβουλίας περιστοιχίσασιν αὐτὸν ἀτυχήμασιν (III 11,1 p. 131,19—21).⁴⁸ Ha historikusunk szenvedélyes hangját nem valami általunk nem ismert szubjektív körülmény motiválta, úgy itt is egy másik forrás hatására kell gondolnunk.⁴⁹ S Menandros ránk maradt töredékei közül a 4.- 27.- és 36.-ban tényleg vannak is olyan részletek,⁵⁰ amelyek, ha nem is Theophylaktos hangnemében, de egyértelműen fenntartással beszélnek Iustinos politikájáról. Igaz persze, hogy Iustinos ilyen értékelése nemcsak Menandrosnál figyelhető meg, hanem a VI. század utolsó évtizedeitől kezdve szinte történetírói közhellyé válik,⁵¹ mégis historikusunknál legkönnyebben menandrosi hatással magyarázható, hiszen Simokattés Menandros művének folytatását írta meg.

Theophylaktos a perzsa szempontból felhozható háborús okok tárgyalásánál egész paragrafust szentel annak, hogy egy Ióánnésnél olvasható megállapításhoz cáfolatot fűzzön. Az epiphaniai historikus szerint Iustinos szerződösszegően megtagadta az ötvenéves békében kikötött évpénz fizetését és pedig azzal az indoklással, hogy az nem egyéb, mint megalázó adó (p. 378,6—10 ~ Th. S. III 9,10). Simokattés azonban nyomban hozzáfűzi: „Pedig hát nem erről volt szó, hanem arról, hogy a közös védelem céljából őrizet alatt tartandó erődök őrzésére adták az évpénzt; azért volt ez szükséges, hogy a nagy számú szom-

⁴⁷ Azt persze nem tudhatjuk, hogy művének elveszett részében volt-e másutt is beszöve Iustinos császár működéséről értéktétel. Mindenesetre egy olyan alkalomra gondolhatunk, ahol ez a téma szóba kerülhetett, ez pedig Iustinos halálának az elbeszélése. Am ha abból indulunk ki, hogy ezen a ponton Th. S. Ióánnést hűen reprodukálja, akkor az 578. október 4/5-i haláleset előadásához az epiphaniai historikus nem kapcsolt viszsza pillantó értékelést az elhunyt uralkodóról.

⁴⁸ Ld. még III. 16,3.

⁴⁹ O. ADAMEK (id. mű p. 7) a maga részéről közelebbi indokolás nélkül tartja a III 9,5 paragrafusban Iustinos felelősségének a hangoztatását Theophylaktos személyes véleményének. Érveket nélkülöző kijelentése azonban nem meggyőző.

⁵⁰ Excerpta de leg. p. 442,23—27; 458,1—9; 461,8—14; 461,36—462,4.

⁵¹ Például Euagr. V 11 et 13 p. 207—208 vö. V 1—2 p. 196—197; Iohannes Ephesinus, hist. eccl. III 2—3 p. 88—92; The Chronicle of John, Bishop of Nikiu. Translated from Zotenberg's Ethiopic Text by R. H. CHARLES, London—Oxford 1917, p. 150 = Jean de Nikiou, Chronique. Texte éthiopien publié et traduit par H. ZOTENBERG: Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale XXIV, Paris 1883, p. 521; Gregorius Turonensis, Hist. Franc. IV 40.

szédos népek lebírhatatlan erőinek ne legyen módja a behatolásra, és be ne következzenek ily módon mindkét monarchia felbomlása.”⁵² A theophylaktosi cáfolat magvát minden bizonnyal a Prokopiosból (*bellum Pers.* I 22,5) és Menandrosból (*fr.* 11: *Excerpta de legationibus* p. 180,5—8) is ismert tény képezte, miszerint az 532-es és 561-es békeszerződésben a perzsák kötelezettséget vállaltak arra, hogy a Kaukázus-vidék erősített szorosain át nem engednek behatolni barbár népeket bizánci területre.⁵³ Persze ezt a steppei nomádok támadásai ellen létrejött bizánci—perzsa együttműködést Theophylaktos a két monarchia valamennyi barbár szomszédjával szemben fennálló érdekközösségévé általánosítja. Az érdekközösség tudatának kialakulását Theophylaktosnál minden bizonnyal a historikus élete végén imminenssé váló arab hódítás motiválta legfőképpen, amely mindkét birodalmat súlyosan fenyegette.⁵⁴

3. Theophylaktos egy hosszabb exkurzusban (VI 10,4—18 vö. VI 2,2—9) szól egy gepida harcosnak szarvasvadászaton titokban elkövetett rablógyilkosságáról. Amikor utóbb a gyilkos az áldozatától, a császár egyik testőrétől elrabolt drága övet egy bizánci aranyműveshez vitte a nemesfém beolvasztása céljából, gyanússá vált, és bíróság elé került. Ott azzal védekezett, hogy az övet a gepida-langobard háborúban zsákmányolta a langobard király egy törvénytelen fiát ejtve el. A harcban a gepidák a császár szövetségesei voltak (VI 10,8—12). Kiderült azonban, hogy védekezése hazugság, hiszen a gepida fiatalabb annál, semhogy a tárgyalást harminc évvel megelőző harcokban részt vehetett volna. Kínhalálra ítélték.⁵⁵ Theophylaktos elég sokat beleszó az exkurzusba a gepidák és a langobardok harcainak s az ezekkel kapcsolatos bizánci diplomáciai és fegyveres beavatkozásoknak a történetéből. Menandros ránk maradt töredékei pedig annyit világosan mutatnak, hogy ő részletesen foglalkozott műve elvesztett részében a jelzett eseményekkel. A gepidák bizánci támogatásának a kérdésére három ránk maradt töredékében is (*fr.* 24, 25, 28)⁵⁶ találunk célzást. Ilyen körülmények között biztosnak látszik, hogy a Theophylaktosnál olvasható történelmi visszapillantás forrása nem volt más, mint Menandros művének egy a gepida-langobard-bizánci kapcsolatokat tárgyaló fejezete.

4. Priskos bizánci hadvezér és az avar kagán között diplomáciai megbeszélésen élesen szembe került egymással két nézet arra vonatkozóan, kit illet jog szerint a Duna-vidék birtoka (VII 7,3—5). A nomád fejedelem a fegyveres hódítás jogcímét emlegeti, ezzel szemben a bizánci parancsnok a római birodalom évszázados birtoklásának a jogi érvényét hangsúlyozza: az avarság legfeljebb mint a császártól megtúrt, illetve befogadott vendégnép lakhatja e

⁵² III 9, 11 p. 129, 16—20: ὁ δ' ἦν οὗ τοῦτο, ἀλλ' ἐπὶ φρουρᾷ τῶν ὀχυρωμάτων ἐδίδοντο τῶν εἰς κοινὴν σύστασιν φρουρουμένων, ὅπως μὴ σχοίη τὴν εἰσροὴν τῶν ἀπειρῶν ἐθνῶν καὶ ὁμόρων ἢ ἀκατάσχετος δύναμις, καὶ βασιλείας ἐκατέρας ἐπιγίγνηται λῃσις.

⁵³ L. JEEP (*Quellenuntersuchungen* p. 167) és O. ADAMEK (*id.* mű p. 7) a III 9,11 paragrafust kizárólag Theophylaktos önálló véleményének tekinti.

⁵⁴ Theophylaktos történelemszemléletében egészében határozott és elszánt perzsellenes tendencia az uralkodó. Hőse, Maurikios császár éppen úgy a hűszéves perzsa háború sikeres befejezésével szerezte legtöbb babérját, mint ahogy saját uralkodója, Hérakleios is. Ilyen körülmények között feltűnő és mindenképpen magyarázatra szoruló jelenség egy olyan kérdésnek, hogy a biradalom méltóságával összefér-e a Sāsānida államnak fizetett évpénz, vagy sem, az egyértelműen perzsabarát megválaszolása. A III 9,11 paragrafuson kívül van még néhány hely, ahol az elbeszélés olvasója érezheti: Bizáncnak és Iránnak kölcsönös érdeke a másik birodalom fennállása (*vö.* IV 11,2—3; 13,6—13).

⁵⁵ A bűntényről, ill. a bírósági tárgyalásról Th. S. feltehetően dokumentum alapján írt. Persze minden bizonnyal erősen átstilizálta és dramatizálta a forrásból nyert anyagot.

⁵⁶ *Excerpta de leg.* p. 197, 11—16; 454,28—29; 455,20—29.

földet. A bizánci álláspont alátámasztására a történetíró egy pillantást kíván vetni azokra a steppei eseményekre, amelyek a földönfutó avarok helyzetét meghatározták. Végül azonban az avar—bizánci háború elmondásába csak epizódyszerűen illő téma hosszú önálló kitéréssé, az ún. „szkíta exkurzussá” duzzad föl a történetíró kezén (VII 7,6—9,12).⁵⁷

Az exkurzus vezérfonalát a türk kagán egy levele⁵⁸ szolgáltatja, amelyet ekkoriban, az éppen megbeszélés alatt álló hadjárat idején⁵⁹ kapott kézhez Maurikios császár, s amely a levélírónak (és talán elődeinek) a győzelmeit ismerteti.⁶⁰ A részben szó szerint (*ἐπὶ λέξεως*),⁶¹ részben tartalmilag idézett⁶² levélben hosszú sora szerepel az olyan földrajzi elnevezéseknek, népneveknek, eseményeknek, amelyeket a historikus olvasójának külön meg akar magyarázni, illetve amelyekkel kapcsolatos ismereteit közölni kívánja.⁶³

⁵⁷ A „szkíta exkurzus” áttekinthetetlenül kiterjedt szakirodalmából csupán néhány újabb munkára utalunk: CZEGLÉDY K., Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig, Bp. 1969, p. 101, 117; Л. Н. Гумилев, Древние тюрки, Москва 1967; Биография тюркского хана в «Истории» Феофилакта Симокатты и в действительности: Византийский Временник 26 (1965) p. 67—76; LIU MAU-TSAL, Die chinesische Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kiue), Wiesbaden 1958; H. W. HAUSSIG, Theophylaktos Exkurs über die skythischen Völker: Byzantion 23 (1953) p. 275—462; F. ALTHEIM, Türkstudien: La Nouvelle Clio 4 (1952) p. 36—43; P. A. BOONBERG, Marginalia to the Histories of the Northern Dynasties I. Theophylactos Simocatta on China: Harvard Journal of Asiatic Studies 3 (1938) p. 223—243; H. H. SCHAEFER, Iranica: Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge Nr. 10, Berlin 1934, 38—50; E. CHAVANNES, Documents sur les Tou-kiue (Tures) Occidentaux I—II, Paris 1903—1904.

⁵⁸ Th. S. VII 7,7 p. 257,1—3: ὁ ... τῶν Τούρκων χαράνος ... πρῶσβεις ἐξέπεμψε Μανυρίω ... ἐπιστολήν τε συντεταγμένην ...

⁵⁹ Θέρους ἐνσταντικῶς τούτων δὴ τὸν ἐναντὶν (p. 256,30—257,1). — Hogy az adott összefüggésben melyik esztendőről van szó, azt a theophylaktosi kronológia különböző és egymástól eltérő rekonstrukciói más és más évszámmal határozzák meg. A datálások 595 és 603 között mozognak. Magam az 595-ös évre teszem Priskos főparancsnok szóban forgó hadjáratát.

⁶⁰ Theophylaktos határozottan úgy ír a kagáni levél tartalmáról, mint amely egyetlen nomád fejedlemnek, Maurikios kortársának viselt dolgait ismerteti: L. N. ГУМИЛЕВ (Древние тюрки p. 104—119; Биография тюркского хана p. 67—76) interpretációja ennek a tételnek az elfogadásából indul ki (vö. H. W. HAUSSIG id. mű. p. 385). Énnél azonban sokkal valószínűbb és általánosabban elterjedt az a nézet, amely szerint Theophylaktos nem ismerte fel, hogy a türk uralkodó elődeinek a hőstetteit is elmondja a sajátjain kívül, s hogy ilyenformán több egymást váltó kagán uralkodásának eseményeiről szól a diplomáciai üzenet. Jellemző ebben a vonatkozásban, hogy Stembis kagán (Istemi nyugati türk főfejedlem) 576-ban meghalt, s így a vele szövetkezve az avarokat legyőző kagán, akiről a levél szólt, aligha lehetett magával a levélíróval azonos, hiszen ez Maurikios (582—602) kortársaként uralkodott. Igaz, néhány kutató (pl. HAUSSIG p. 385) elfogadhatónak tartja azt a feltevést is, hogy az avarok leigázásában parancsnokként részt vett a levelet író későbbi kagán, Tardu (576—603) is.

⁶¹ Τῷ βασιλεῖ τῶν Ῥωμαίων ὁ Χαράνος ὁ μέγας δεσπότης ἔπτα γερῶν καὶ κύριος κλιμάτων τῆς οἰκουμένης ἑπτά (p. 257,5—6). H. W. HAUSSIG (id. mű. p. 276, 299—302, 308, 325, 383—384, 387, 389, 394, 398, 400, 405—406) két különálló híradást, egy 600-ban, ill. 601-ben érkezett levelet (ebből citálna szó szerint a bevezető formulát Th. S.) és egy 583-ban küldött szóbeli üzenetet tételez fel. Énnél azonban sokkal elfogadhatóbb az a hipotézis, amely szerint egyetlen diplomáciai üzenetről, a Theophylaktos által említett levélről van itt szó.

⁶² P. 257,7—11; 257,18—20; 257,25—258,1; 258,4—6; 259,11—30; 260,25—29. — H. W. HAUSSIG (id. mű. p. 405—406 vö. 276, 325, 383—384, 387, 389, 394, 398, 400) úgy véli, hogy a türk nagyhatalom sikereiről egy 583-ban érkezett türk követség információi alapján már Menandros is szólt művének elveszett részében, s tőle vette át a szóban forgó anyagot Th. S.

⁶³ P. 257,20—25; 258,1—4; 258,6—259,9; 259,30—260,18; 260,29—262,12.

A türk fejedelmi levél kommentálásának nyersanyagát minden bizonnyal Menandrostól vette át Simokattés.⁶⁴ Attól a Menandrostól, aki kortársként ismerhette a messizi középázsiai türk rezidenciákon megforduló császári követeket, így Zémarchost és Valentinost⁶⁵ s akinek az idején, mint maga mondja,⁶⁶ néha száznál is több türk alattvaló tartózkodott Konstantinápolyban minde-
nekelőtt kereskedés, a Kínából származó selyem közvetítése céljából. Az ön-
magában is valószínű feltevést a szóban forgó theophylaktosi részletek me-
nandrosi eredetéről csak megerősíti néhány konkrét egyezés a szegényes
Menandros-fragmentumok és Simokattés között. Így például az európai avarok
eredetinek számító varchunni (var + chunni) elnevezése (VII 7,14—8,4)
Theophylaktostól független bizánci történetírónál egyetlen helyt sem fordul
elő, csakis egy Menandros-töredékben találkozunk e népnévvel *Ὀβαρχονῖται*
formában (fr. 43: Excerpta de legationibus p. 205, 16. 25. 27. 206, 4. 12).
Az avaroknak a kaukázusi-pontusi steppén való tartózkodásáról szólva Me-
nandros egy ránk maradt töredéke (fr. 5: Excerpta de leg. p. 443) három név
szerint említett nomád népnek a meghódításáról szól az avarok által; ezek a
szabirok, az onogurok és a zalok, akiknek itt ezen az egyetlen egy helyen sze-
replő nevét nagy valószínűséggel <bar>sal-ra lehet emendálni⁶⁷ s pontosan
ugyanazt a három népet említi név szerint Theophylaktos, mint a délorosz
pusztákon átvonuló avaroknak behódolókat (VII 8,3).⁶⁸ A Theophylaktos ál-
tal a VII 8,11—12-ben említett Arany-hegy, a legtekintélyesebb nyugati türk
fejedelem lakhelye a bizánci történeti irodalomban e helyen kívül csak Me-
nandrosnál szerepel mégpedig két töredékben is (fr. 20, 43).⁶⁹ Zémarchos követ-
járása idején Sizabulosnak,⁷⁰ a nyugati türkök főkagánjának a székhelye (fr. 20)
az Arany-hegy, Valentinus türk követségekor pedig Tardu,⁷¹ a nyugati türkök
akkori legtekintélyesebb fejedelme székel az Arany-hegy környékén (fr. 43).⁷²

Theophylaktos VII 9,5 ama fordulata, hogy „a mi időnkben, amikor
Maurikios tartotta kézben a rómaiak kormánypalcáját”⁷³ igazán csak úgy
érthető, ha feltételezzük: itt a Hérakleios-kori történetíró változatlanul átvette
Maurikios-kori elődjének a szavait.⁷⁴

⁶⁴ Menandrosi eredetűnek tartja a szóban forgó passzusokat H. W. HAUSSIG (id. mű p. 303—305) is. Vö. O. VEH, Untersuchungen p. 14 és B. ZÁSTEROVÁ, Les Avars et les Slaves p. 34.

⁶⁵ Fr. 20, 21, 22, 43: Excerpta de leg. p. 192—195, 203—208, 452—454.

⁶⁶ Fr. 43: Excerpta de leg. p. 204,5—7.

⁶⁷ Az erre vonatkozó szakirodalmat ld. Gy. MORAVCSIK, Byzantinoturcica II. p. 87.

⁶⁸ Csupán ortográfiajukban mutatnak jelentéktelen eltérést a menandrosi (p. 443,8—9 *Ὀνινογούροι, Ζάλοι, Σαβήροι*) és a theophylaktosi népnevek (p. 258,19—20 *Βαρσῆλτ καὶ Ὀνινογούροι καὶ Σαβίροι*).

⁶⁹ Excerpta de leg. p. 193,11—15; 207, 25—28.

⁷⁰ Istemi kagán (550—576) vö. pl. H. W. HAUSSIG (id. mű p. 332—338).

⁷¹ Uralkodott 576-től 603-ig, a kínai forrásokban Ta-t'u néven szerepel. Vö. pl. E. CHAVANNES, Documents sur les Tou-kiue (Tures) Occidentaux I. p. 47—51, 219—227, 240—242, 249—251.

⁷² A türkökről szóló híradás theophylaktosi eredete mellett szól az is, hogy historiku-
sunk egy másik helyen, a türkök fényűzését esetelődő III 6,11 és 14 paragrafusokban is
érezhetően Menandros hatása alatt írt (vö. feljebb 5. o.).

⁷³ P. 261,11—13: *ἐν τοῖς χρόνοις τούτων τοῖς καθ' ἡμᾶς, Μαυρικίου τὰ Ῥωμαίων
σκήπτρα ἐπεχόντος*.

⁷⁴ Ugyanígy főforrásának, Ioánnēs Epiphaneusnak egyes szám első személyben
tett kijelentését szó szerint vette át Th. S. III 18,6-ban (erről részletesen szövegek a 4. jegy-
zetben idézett nyomtatás alatt levő könyvemben).

P. A. Boodberg⁷⁵ gondosan átvizsgálta a kínai forrásokat és megállapította, hogy Theophylaktos Taugastról (és Chubdanról) szóló híradásainak a túlnyomó többsége legjobban Kínának azokra a viszonyaira illik és vonatkozik, amelyek 577-ben az északi birodalomfélnek az újraegyesítése pillanatában, illetve közvetlenül azt követően állottak fenn. Az egyesítés úgy történt, hogy a Csou dinasztia fekete ruhás csapatai birtokba vették a Csi dinasztia területét, amelynek katonái vörös színű egyenruhát viseltek. Egyebek mellett ennek a történelmi eseménynek a visszhangját találjuk a szkita exkúrsusban. Boodberg rámutat arra, hogy 577-ben (s esetleg még a rá következő év elején is) Valentinus bizánci követ, aki 576-ban indult útjára, még a türköknél tartózkodhatott,⁷⁶ és így ő hozhatta hírét Konstantinápolyba a korszak kínai viszonyainak. Minthogy Menandros tudott Valentinus türk földi követségéről,⁷⁷ s az sem lehetetlen, hogy személyesen ismerte a magas udvari tisztséget betöltő követet,⁷⁸ Boodberg megállapításai tovább valószínűsítik a Taugastra és Chubdanra vonatkozó közlések zömének menandrosi eredetét Theophylaktosnál. Ugyanakkor Boodberg azt is elképzelhetőnek tartja, hogy a theophylaktosi híradásban, halványan bár, de a Szuj-korszak kezdete, Kína 589-es teljes újraegyesítése is tükröződik. Ha valóban így áll a dolog, — amit persze maga Boodberg is csak bizonytalan lehetőségként említ — akkor Kína egyesítésének híre a Maurikios-kori türk követségtől származhatott. Ez az esemény azonban a bizánciak tudatában egybemosódhatott az 577-es, csak Észak-Kína egyesítését eredményező háborúval és részben az utóbbinak Valentinusra, illetve Menandrosra visszavezethető vonásai maradtak fenn Theophylaktosnál.

Az elmondottak értelmében Menandrostól vett anyag állhat Theophylaktos „szkita exkúrsusának” a következő helyein:

VII 7,11 p. 257,20—25

VII 7,12 p. 258,1—4

VII 7,13—8,5 p. 258,6—259,9

VII 8,11—15 p. 259,30—260,18

VII 9,2—11 p. 260,29—262,12

Taugastról és lakóiról;

a mukri népről;

az onogurokról és az

„álavarokról”;

a türkökről;

Taugastról.⁷⁹

5. Végül felvetődik a kérdés, a VIII 13,16 paragrafusba beszótt utalás Maurikios császár tudományszeretetére nem Menandros-reminiscencia-e Theophylaktosnál (vö. Menand. fr. 1: Suda s. v. *Μένανδρος* t. III p. 361 ed. A. Adler).

⁷⁵ Marginalia to the Histories of the Northern Dynasties I. Theophylactus Simocatta on China: Harvard Journal of Asiatic Studies 3 (1938) p. 223—243.

⁷⁶ Menand. fr. 43: Excerpta de leg. p. 203—208 vö. fr. 19: Exc. de leg. p. 192 és Iohannes Ephesinus, hist. eccl. VI 23 p. 246. Ez utóbbi két helyből tudjuk, hogy Zémarchos hasonló türk földi követjárása mintegy két évet vett igénybe.

⁷⁷ Erről tudósít fr. 43: Excerpta de leg. p. 203—208.

⁷⁸ H. W. HAUSSIG id. mű p. 304.

⁷⁹ A kagáni levélből származó információ (ld. feljebb 61. 62. jegyz.) és az azt magyarázó, Menandrosból merített anyag (ld. 63. jegyz.) mellett van néhány hely, amely a theophylaktosi szerkesztés révén kötoanyagként került be a „szkita exkúrsus”-ba rendszeren a különböző forrásokból származó részletek összeillesztése céljából. Ilyen passzusok p. 256,26—30; 257,11—18; 259,9—11; 262,12—14.

THÉOPHYLACTE SIMOCATTA ET SON HISTORIEN PRÉDÉCESSEUR,
MÉNANDRE LE PROTECTEUR

Théophylacte Simocatta a continué la monographie de Ménandre le Protecteur, en écrivant l'histoire de l'époque de l'empereur Maurice (582—602). Et, dans un passage, Théophylacte dit expressément qu'il connut l'ouvrage de son illustre prédécesseur. Donc on peut supposer d'avance que Théophylacte, dans ses rétrospections sur les événements antérieurs à 582, ait puisé outre les autres sources à l'oeuvre de Ménandre aussi. Et cette supposition anticipée est même appuyée par la comparaison de quelques parties des textes des deux auteurs. Mais naturellement dans la majorité des cas l'influence de Ménandre sur Théophylacte ne peut être démontrée que d'une forme hypothétique, puisque l'on connaît l'ouvrage de Ménandre seulement des fragments sporadiques.

Терезия Олайош

ФЕОФИЛАКТ СИМОКАТТА И ЕГО ПРЕДШЕСТВЕННИК ИСТОРИОГРАФ
МЕНАНДР ПРОТИКТОР

Произведение Феофилакта Симокатты, описывающее времена императора Маврикия (582—206), является продолжением исторической монографии Менандра. Одно из мест произведения Феофилакта определенно указывает на то, что он знал работу своего выдающегося предшественника. Таким образом заранее можно предположить и на основе анализа критики источников во многих случаях считать правдоподобным, что, описывая события до 582 года, Феофилакт черпает сведения — помимо других источников — и из Менандра или же воспринимает его мнение и точку зрения. Влияние Менандра на Феофилакта можно установить в большинстве случаев только гипотетически, ибо работу Менандра мы знаем только по спорадическим отрывкам.

GELLÉRT PÜSPÖK HALÁLA

1. A magyar államszervezés korának egyik legkiemelkedőbb személyiségéről, Gellért marosi püspökről két életírat is maradt korunkra: a *Passio beatissimi Gerardi*, másként a *kisebb Gellért-legendá*¹ és a *Vita (Legenda) maior sancti Gerardi*, azaz *Gellért nagyobb legendája*.² Számos tanulmány látott napvilágot e legendák egymáshoz való viszonyáról, más művekkel — elsősorban krónikaszerkesztményeinkkel — való kapcsolatukról, filológiai sajátosságaikról, történeti forrásértékükről.³ A vizsgálódások sajnos mind a mai napig nem vezettek egy-egy álláspont kialakulásához. Egyes kutatók szerint ugyanis a kisebb legenda egyszerű, értéktelen kivonata a nagyobbknak. Mások viszont esküsznek a legenda minor eredetiségére, amelyet a nagyobb életírat szerzője felhasznált, krónikás hagyományok és más források alapján kibővített, szemléletét megváltoztatta, azaz végső soron egy kevés hitelű, világias színezetű, hagiografikus regénnyé formálta. Úgy tűnik, hogy az utóbbi időben felélénkült szövegkritikai, mikrofilológiai buvárlatok eredményeképpen még jobban elmélyült a szakadék a két tábor híveinek álláspontja között.⁴

Áthidaló megoldásként jelentkezett az a hipotézis, amely szerint a nagyobb legenda ma ismert változatát megelőzte egy azóta elenyészett vagy mindmáig lappangó *Gellért-őslegenda*. Ez feltehetően a szentté avatás körüli időszakban, vagy nem sokkal utána készült. Ebből kivonatolták a kisebb legenda szövegét a XII. század folyamán, illetve ez szolgált a későbbi krónikák idevonható tudósításainak forrásául. Lényegében a nagyobb legenda őrizte meg az archetípust,⁵

¹ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. [ed. SZENTPÉTERY, Emericus], I—II. Bp. 1937—1938. — a továbbiakban: SRH. Idézt hely: SRH II. 471—479.

² SRH II. 480—506.

³ A Gellérthez vonatkozó irodalmat lásd: SZEGFŰ, László: *La missione politica ed ideologica di San Gerardo in Ungheria*. (= Venezia e Ungheria nel Rinascimento. [cura di Vittore BRANCA] Firenze, 1973. 23—25.; — továbbá: LECLERCQ, Jean: *San Gerardo di Csanád e il monachesimo*. Uo. 3—22.; CSÓKA J. Lajos: *Szent Gellért kisebb és nagyobb legendájának keletkezéstörténete*. (= Középkori kútfőink kritikus kérdései. [szerk. HORVÁTH János—SZÉKELY György], Bp. 1974. 137—145.); HORVÁTH János: *A Gellért-legendák keletkezése és kora*. Uo. 147—163.; SZEGFŰ László: *Gellért, marosi püspök*. Világosság, 17(1976). 91—96.; KARÁCSONYI Béla—SZEGFŰ László: *Szemelvények Gellért Deliberatio-jából*. Uo. 97—99.

⁴ Pl. BÁLINT Sándor *Gellért életéről írva mindenben a nagyobb legendát követi* (Ünnepi kalendárium. II. Bp. 1977. 296—299.), ugyanakkor GYÖRFFY György szerint: „Ez a legenda, amely az 1361. évszámmal meg egy 1381-i toldalékkal zárul, és telve van anakronizmusokkal, érdemtelenül állt nagy becsben sok középkor-kutató előtt.” (István király és műve. Bp. 1977. 296. — kiemelés: Sz. L.)

⁵ KRISTÓ Gyula (*A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairo: dalmunkban*. [Kandidátusi értekezés. Kézirat.] Bp. 1968. 40—69. ill. tézisek 8—9.) nyomán HORVÁTH János (i. m. 147.), illetve GYÖRFFY György (i. m. 388.).

tehát minden rekonstrukciós kísérletnek a legenda maiorból kell kiindulnia. Természetesen nem nélkülözhető a kutatások során a legenda minor tanúbizonyossága sem, de más számításba vehető forrásokkal is szembesíteni kell az így elért eredményeket. Az alábbiakban — alkalmazkodva az adott keretekhez — nem vállalkozhatunk a témakör egészének a vizsgálatára, csupán néhány olyan összefüggést szeretnénk felvillantani, amelyek segítségével talán részletesebben, pontosabban vázolhatjuk fel Gellért püspök halálának körülményeit.

2. A kisebb legenda úgy meséli el, hogy — miután misét mondott szent Szabina templomában — vidáman ment Gellért a vértanúságra. „Akit, amikor a Duna folyóhoz érkezett, íme a népek elvetemült tömege özönli körül és a szekéren ülő atyára köveket hajigálnak, amelyek — miután az isten megoltalmazta — nem érintették őt. Ám ellenükben az atya az áldást és a szent kereszt jelét alkalmazta. Végül a lovak nyakának hátracsavarásával a szekeret fölfordítják, és az atyát a földre kborítják, és nagy hevességgel megkövezni próbálják. Akkor az első vértanú példájára Pannonia első mártírja letérdelve a földre fennhangon kiáltott, mondván: »Úr Jézus Krisztus, ne tulajdonítsd ezt az ő vétküknek, hiszen nem tudják mit cselekszenek!« S mikor ezeket mondotta, mellén lándzsával átdöfve elhunyt az Úrban.”

Könnyen felismerhető, hogy a szerző István protomártír meggyilkolásának biblikus történetét tekintette példának, s annak mintájára fogalmazta meg ezt az epizódot. Feltevésünket nem csupán az első pillantásra szembeötlő „prothomartyr — primus Pannonie martyr” párhuzam bizonyítja, hanem hosszú szövegegyezés is. „Qui ubi ad flumen Danubii pervenit, ecce maligna turba populorum [Lc. 23,27.] circumfunditur lapidesque super patrem in plaustro sedentem proiciunt [Lev. 14,40.], que eum Deo protegente [Gn. 14, 19—20.] non tetigere. At contra pater benedictionem ac signum sancte crucis opponebat. At demum collis equorum retortis [Lev. 1,15.] plastrum subvertunt patremque humi proiciunt [cf. Ez. 28,17.] ac magno impetu [2. Petri 3,10.] lapidare conantur. [cf. 1. Sam. 30,6.]

Tunc more prothomartyris primus
Pannonie martyr positus in terra
genibus clamavit voce magna dicens
Domine Jesu Christe, ne statuas illis
hoc peccatum, quia nesciunt, quid
faciunt.

Et cum hoc dixisset in pectore
lancea percussus⁶ obdormivit
in Domino.⁷

Positis autem genibus clamavit
voce magna dicens: Domine,
ne statuas illis hoc peccatum.
[Act. 7,59.] Pater dimitte illis:
non enim sciunt, quid faciunt.
[Lc. 23,34.]

Et cum hoc dixisset, obdormivit
in Domino. [Act. 7,60.]

A szövegben szereplő biblikus kifejezések és gondolati egyezések, amelyeknek számát még lehetne szaporítani is (pl. non tanget eum = *Exod. 19,13.*; sedentes in curru = *2. Reg. 9,25.*; percussit . . . eum . . . hasta in inguine = *2. Sam. 2,23.* stb.), bizonyítják, hogy a kisebb legenda szerzője a szentírásban jártas pap lehetett. Ugyanakkor ezek jelenléte gyengíti is előadása hite-

⁶ Megjegyezni kívánjuk, hogy a rendelkezésünkre álló Biblia-kiadásban *Io. 19,31.* előtt a következő alcím található: „Jesus lancea percussus.” (Vö. *Biblia Sacra.* [ed. COLUNGA, A.—TURRANO, L.], Madrid, 1965. 1062.)

⁷ SRH II. 477—478.

lét. (Bár nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy Gellért maga is tisztában lévén helyzetével, igyekezett teátrális külsőségekkel is a bibliai példa utánzására.)

István király nagyobb legendája — és nyomán Harvik püspök szerkesztményei is — Bakonybélről írván megemlékezik Gellértről: „Akit felsőbb végzésből főpappá választottak, s a szent király elhunytá után a kereszténység ellen támadt zavarságokban megköveztek (qui . . . post obitum sancti regis instante disturbance Chistianitatis lapidatus est): a lelki kegyelem ajándéka által méltó lett a vértanúk társaságára.”⁸

A megkövezés ténye mellett bizonyít szent Margit legendája is, amelyben szó esik egy bizonyos ifjúról, aki szent Erzsébet ispotályában lakott. Ez az épület „a hegy alatt volt, amely hegyet szent Gellértének mondanak, mert egykor ugyanezen szent ugyanitt az akkor még pogány magyarok által kövekkel elborítva szenvedte el a vártanúságot” (sanctus . . . ab Hungaris tunc paganis lapidibus obrutus martirium pertulerat).⁹

Más, közvetett adat is szól a megkövezés ténye mellett. Míg ugyanis az 1046-os pogánylázadás csak a püspökök és papok megölését (episcopos et clericos occidere),¹⁰ illetve a tizedszedők lemészárlását (decimator trucidetur)¹¹ tűzi ki célul, addig az 1061-es megmozdulás már differenciáltan „a püspökök agyonkövezését, a papok kibelezését, a deákok megfojtását, a tizedszedők felakasztását” (episcopos lapidare, presbiteros exentherare, clericos strangulare, decimatores suspendere)¹² iktatja programjába. Lehetséges, hogy éppen az 1046-os eseményekre emlékezve szánták a püspököknek az említett halálnevet és nem mást.

3. Első pillantásra úgy tűnik, hogy a XIII. század végéig csupán Gellért püspök agyonkövezéséről tudnak forrásaink, s csak ekkor jelenik meg a leírásban egy új elem: a biga. Kézai Simon *Gesta Hungarorum*-ában Péter elűzéséről szólva megjegyzi: „Ezen események közepette Gellért, tehát a csanádi püspök, Pesten a magyarok által egy hegyről bigán letaszíttatva mártírrá koronáztatt . . .” (Gerardus ergo episcopus de Chanad in istis casibus in Pest per Hungaros de monte submissus in biga [martyrio] coronatur).¹³ Madzsar Imre hívta fel erre az összefüggésre a figyelmet a legendák kritikai kiadásának előszavában,¹⁴ majd Csóka J. Lajos a nagyobb Gellért-legenda hitelét kétségbe vonó elemelésének egyik sarkkövévé tette.¹⁵ Szerinte ugyan nem Kézaitól ered ez a

⁸ SRH II. 388. — Kurcz Ágnes fordítása (István király emlékezete. Bp. 1973. 48.); Harvik-legenda: SRH II. 422. — Az István-legendákat követi BONFINI is. (Antonius de BONFINIS: Rerum Ungaricarum Decades. II. [ed. FÖGEL, I.—IVÁNYI, L.—JUHÁSZ, L.], Lipsiae, 1936. 20. — Vö. még. IV:II. [ed. KULCSÁR, M.—KULCSÁR, P.] Bp. 1976. 127.)

⁹ Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. [ed. GOMBOS, A. F.] Bp. 1937—1938. 2021. — RÁSKAY Lea fordításában: „zent Gelyert hegye alatt, mely hegy azért mondatyk zent Gelyert hegenek, mert regen az hegynek alatta evletevt volt meg Gelyert az kegyetlen kemény pogán magyaroktól.” (GOMBOS: i. m. 1528—1529.) Itt sajátos módon elmarad a megkövezés említése.

¹⁰ SRH I. 337. — Az alábbi összefüggésre KRISTÓ Gyula volt szíves felhívni figyelmet.

¹¹ SRH I. 338.

¹² SRH I. 359. — Gellért kanonizációját szorgalmazó I. László király legendájában csak a mártíriumra történik utalás (SRH II. 520—521.).

¹³ SRH I. 178.

¹⁴ SRH II. 465.

¹⁵ CSÓKA: i. m. 138.

változtatás, nem tőle vette át a nagyobb legenda szerzője,¹⁶ hanem közös forrásukból meríthette, az ún. *Nemzeti Krónikából*,¹⁷ amely feltehetőleg a XIII. század elején keletkezett. A Kézai-kutatás mai állása szerint a *Gesta Hungarorum* 1282 és 1285 között került ki Simon mester tolla alól.¹⁸ Tehát valóban nem eredhet tőle a fenti utalás, ugyanis az 1278-ban az élők sorából távozó Martinus Oppaviensis *Chronicon pontificum et imperatorum*-ának IX. Benedek pápa koráról írott részében olvashatjuk: „Huius tempore sanctus Gerardus episcopus in Ungaria super bigam ligatus de altissimo monte cursu precipiti martirio coronatur.”¹⁹ Vagyis mindenképpen kellett már Kézai működése előtt egy olyan hagyománynak is létezni, amelyben a kocsi Gellért kivégzésének fő eszközévé lépett elő. Az másodlagos tényező, hogy a kisebb legendában említett nehéz szekér (plaustrum)²⁰ vagy az ugyancsak ott előforduló könnyebb kocsi (vehiculum),²¹ amelyen utazgatva könyveit javígtatta a tudós főpap, vagy éppen a fentemlített kétkerekű taliga (biga) volt-e az, amelyben a hegyről alávetették.

4. A nagyobb Gellért-legenda részletesen beszámol a Péter király elűzését megelőző eseményekről, Vata lázadásáról, Gellért és társai útjáról, majd így folytatja: „Szent Gellért pedig, mivel kicsiny termetű volt és alaposan felemésztette minden erejét az isten szolgálatában, kocsin szállíttatta magát. Amikor pedig a pesti révhez érkeztek, íme öt kegyetlen férfi, Vata és cinkostársai démonoktól — akiknek felajánlották magukat — megszállva a püspökökre és társaikra rontottak, és kövekkel borították el őket. Szent Gellért pedig azokat, akiket köveztek szüntelenül a kereszt jelével jelölte meg; az első vértanú, István példájára Pannoniában az első mártír a földre térdelve fennhangon kiáltott, mondván: »Úr Jézus Krisztus, ne tulajdonítsd ezt az ő vétküknek, mivel nem tudják, mit cselekszenek!« De azok ezt látva még inkább feldühödtek és reá rohantak, és kiborították kocsiját a Duna partjára, és ott leráncigálva őt kocsijáról, bigában elhelyezve Kreenfeld hegyéről letaszították; és midőn ott még lélegzett, mellén lándzsával átdöfték, és azután azok, akik őt egy kőre vonszolták, kilocsantották az agyvelejét; és így Krisztus dicsőséges vértanúja e világ számkivetéséből az örök boldogságba költözött át az Úr 1047. esztendejében.”

Lényegében hasonlóképpen tudósít az eseményekről a *XIV. századi krónikakompozíció* is, mégsem tűnik feleslegesnek a kétféle szöveg párhuzamba állítása.

¹⁶ Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp. 1967. 301–302.

¹⁷ Csóka: i. m. (1967) 601. — A Nemzeti Krónikára 1. még: Kristó Gyula: Egy 1235 körüli *Gesta Ungarorum* körvonalairól. (= Középkori kútfőink kritikus kérdései. 229–238.)

¹⁸ DOMANOVSKY Sándor: Kézai Simon mester krónikája. Bp. 1906.; Uő. SRH I. 131.; KRISTÓ Gyula: Kézai Simon és a XIII. század végi köznemesi ideológia néhány vonása. Irodalomtörténeti Közlemények, 76(1972). 1–22.; Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Bp. 1976. 416.

¹⁹ GOMBOS: i. m. 1575. — Az ő előadását követi (és név szerint is hivatkozik rá) Ptolemaeus Lucensis (uo. 2006.); továbbá Anonymus Leobiensis (uo. 267.), Corpus chronicorum Bononiensium (uo. 798.), Hermannus Cornerus (uo. 1155.) és talán Wernerus Rolevinek Larensis (uo. 2657.) is.

²⁰ SRH II. 478.

²¹ SRH II. 474.

Beatus autem Gerhardus cum esset brevis statura omnesque vires suas in servitio Dei funditus consumpsisset, currus subvectione utebatur. Cum autem ad portum Pest venissent, ecce quinque viri impii, Vata et complices eius demonibus pleni quibus se ipsos dedicaverant, irruerunt in episcopos et socios eorum et eos lapidibus obruerunt. Beatus vero Gerardus eos quos lapidabant indesinenter signo crucis insigniebat, more prothomartiris Stephani, primus in Pannonia martir positus in terra genibus, clamavit voce magna dicens: Domine Ihesu Christe, ne statuas illis hoc peccatum, quia nesciunt, quid faciunt.

At illi hoc viso multo magis seviebant et impetum fecerunt in eum et everterunt currum eius in rippam Danubii ibique abstracto eo de curru eius in biga positum de monte Kreenfeld submiserunt, et dum adhuc palpitaret in pectore lancea percussus ac deinde super unum lapidem ipsum trahentes contriverunt cerebrum eius; sicque gloriosus martir Christi ab erumpnis huius mundi ad eternam beatitudinem transmigravit, in anno Domini millesimo quadragesimo septimo.²³ [Leg. maior s. Gerardi]

Deinde perrexerunt pariter versus portum Danubii in Pesth. Beatus autem Gerardus episcopus cum esset brevis statura omnesque vires suas in servitio Dei funditus consumpsisset, currus subvectione utebatur.

Cumque ad predictum portum venissent, ecce viri impii, scilicet Vatha et complices sui demonibus pleni quibus se ipsos dedicaverant, irruerunt in episcopos et in omnes socios eorum et lapidibus eos obruebant.

Beatus vero Gerardus episcopus eos qui se lapidabant, indesinenter signo crucis insigniebat.

At illi hoc viso multo magis seviebant impetum fecerunt in eum et everterunt currum eius in rippam Danubii, ibique abstracto eo de curru eius in biga positum de monte Kelenfeld submiserunt, et dum adhuc palpitaret in pectore lancea percussus ac deinde super unum lapidem contriverunt cerebrum eius. Sicque gloriosus martir Christi ab erumpnis mundi huius ad eternam beatitudinem transiit.²² ... anno Domini M-o XL-o VII-o.²⁴ [Chron. Comp. saec. XIV.]

Azonnal szembeötlík, hogy a nagyobb legendának a krónikához képesti többlete szinte szóról szóra megegyezik a kisebb legenda (biblikus alapú) közlésével. A krónika a legenda minor előadásával egyezik meg abban, hogy Gellért — mintegy ördögűzőként — azokra hányta a keresztet, akik kövezték őket. A nagyobb legenda ezt — bizonyára a kisebb legendában szereplő „*benedictio*”-t, amelyet általában nem szoktak a hit ellenségeire adni, félreértette — összezavarva úgy állítja be, mintha a csanádi püspök mártírtársait erősítené meg a kereszt jelével. Következetesebbnek tűnik a krónikás szövegrész, amikor azt állítja, hogy „mivel Gellért még lélegzett, keblén lándzsával átdöfték, és

²² SRH I. 340—341.

²³ SRH II. 502—503.

²⁴ SRH I. 344.

azután egy kőre kiloccsantották az agyvelejét.” A legenda szerint viszont egy kőre vonszolják őt (*ipsum trahentes*) és csak utána verik szét a fejét. Ugyanakkor archaikusabbnak kell tekintenünk a legenda tudósítását az „öt gonosz férfi” esetében, ugyanis a legújabb kutatások alapján feltételezhető, hogy maga Vata és közvetlen segítői besenyő származásúak voltak.²⁵ Azt pedig tudjuk, hogy a besenyőknél az őt az egyik szervezési szám.²⁶ Feltételezhetjük továbbá, hogy az országba érkezett hercegek besenyő rokonsággal is rendelkezhettek,²⁷ s talán a kíséretükben levő külföldi segédcsoportok között is lehetett besenyő kontingens. A krónika szavai, hogy ti, „in omnes socios eorum” szórták a követ a lázadók, „interficiunt cunctos” formában jelenik meg Műgeln Henrik rímes krónikájában.²⁸

A felsorolt érvek egy része (és ide lehetne még a stilisztikai vizsgálat eredményét is sorolni²⁹) a krónikaszcveg elsődlegességét igazolhatná a ma ismert nagyobb legendával szemben, de ahhoz nem tűnik elegendő súlyúnak, hogy egyértelműen, ab ovo a krónika prioritását bizonyítsa. Nem zárható ki tehát, hogy a nagyobb legenda idézett szövege nem egyszerűen a kisebb legenda és a Képes Krónika kompilációjából alakult ki, hanem a krónika és legenda egyaránt egy ősforrásra, feltehetőleg egy korábban keletkezett Gellért-öslegendára vezethető vissza. A fő kérdés tehát, hogy a hegyről letaszított kocsi motívuma hogyan és mikor kerülhetett a források szövegébe, illetve lehet-e egyáltalán alapja és hitele egy ilyen körülményeskedő gyilkosság leírásának.

5. Gellért korunkra maradt művéből kiderül, hogy az István király halálát követő időszakban a katolikus egyház pozíciói meggyengültek, s a hit ellenségei nyilvános hitvitákat is provokálhattak.³⁰ Az az eretnekség, amellyel a csanádi püspök hadakozik, minden bizonnyal a Balkánról ideszivárgott bogumilizmus volt.³¹ A bogumil perfektek teológiailag jól felkészült emberek voltak, s ezért Gellért roppant óvatosan vitázott velük. Kifejti egyik gondolatmenetében: „az evangélium bölcsessége olyan ugyanis, hogy az egyszerű embereket és parasztokat is sebtében szónokká teszi, és hegycsúcon meredező várához azok közül, akik az állatokhoz hasonlatosak, egy sem juthat el.” (Talis siquidem euangelii philosophia est, ut plebeios et rusticos concite faciat oratores,

²⁵ KRISTÓ Gyula: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nomanitae, Acta Historica, 18(1965). 37—39.

²⁶ A besenyők szállásterülete nyolc tartományra, a nyolc tartomány pedig negyven részre oszlott. (Vö. MORAVCSIK Gyula: Bőrbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása Bp. 1950. 166—167.).

²⁷ SZEGFÜ László: A Thonuzoba—monda. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1974. 275—285.

²⁸ SRH II. 264. — Műgeln Henrik német nyelvű krónikája is tartalmazza a történetet, de a krónikatörzshöz képest romlott és hiányos szöveget ad (SRH II. 165—166.). Nem ad a Krónikakompozícióhoz képest többletet a Chronicon Monacense sem (SRH II. 71.). Átvette a XIV. századi krónikák szövegét THURÓCZI János is (Sriptores Rerum Hungaricarum. [ed. SCHWANDTNER, I. G.] I. Vindobonae, 1746. 106—107.) és felhasználta BONFINI (i. m. II. 41.; IV: II. 128.). Nem lehet perdöntő problematikánk szempontjából Martinus apát kései feljegyzése (GOMBOS: i. m. 1572.), Aventinus humanista munkája (uo. 367.) vagy Thomas Ebendorferus de Haselbach magyar forrásokat is felhasználó műve (uo. 2207.).

²⁹ HORVÁTH János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 179—180.

³⁰ SZEGFÜ László: Eretnekség és tirannizmus. Irodalomtörténeti Közlemények, 72(1968). 512.

³¹ SZEGFÜ: i. m. (1976) 94.

ad cuius culminis arcem nemo ex illis, qui bestiis simulantur, adire potest.)³² Ő maga eljutott az „evangéliumi bölcsesség hegycsúcsaira”, hiszen műve bizonyítja kiváló teológiai felkészültségét, de ellenfelei aligha örülhettek a fenti vagy ehhez hasonló megjegyzéseinek, szóvirágainak. Pedig valószínűleg gyakran példálózott a szentírásmagyarázat meredek hegycsúcsok megmászásához való hasonlításával. Ezt bizonyítja művének egy másik részlete is, amelyben szinte kísérteties pontossággal vetíti előre halálának képsorát. Mentegetődzve írja: „Középszerű tehetségünk a régóta kért feladat megkezdését azért halasztotta sokáig, nehogy ekkora szentségek kifürkészése inkább elnyomja, semmint felemelje, s *nehogy* mindjárt ezek kutatásának kezdetén az igen magas és meredek hegy valamelyik csúcsáról a föld mélyére zuhanjon összezúzva teljesen egész testének roncsolt szerkezetét.” (Verum nostri mediocritas diutius postulata ideo distulit olim adoriri, ne tantorum sacramentorum indagine potius deprimere-tur, quam eleuaretur, atque in ipso sui exordio talia scrutandi de eminentissimi cuiusdam uertice deducti montis ad ima terrarum totius funditus debilitata corporis fabrica laberetur.)³³

A fentiek szinte sugallhatták eretnek ellenfeleinek, hogy a végső leszámolásnál saját kedvenc hasonlatát fordítva ellene, egy magas és meredek hegyről eltaszítva öljék meg őt. Eretnekek pedig lehettek akkoriban a pesti révnél, hiszen az események bemutatásakor Vata pogány követőit a *Képes Krónika* kétszer is „heretici”-nek nevezi.³⁴ De a hasonlat bogarat tehetett a pogány velleitítésű tömegek fülébe is, akik az eretnekségnek csak radikális, állam- és egyházellenes tanaira figyeltek, a szerveződő feudalizmus ellen mozgósító propagandájával értettek egyet, egyébként teológiailag teljesen műveletlenek voltak. A kérdés immár csak az: szekeresből hajították-e le Gellértet Kelen hegyéről?

6. Igen nagy a valószínűsége annak, hogy ősi epikánk hagyományai nem tűntek el egyik napról a másikra az államalapítás során, hanem még az első keresztény királyok és vitézek cselekedeteit is ezek felhasználásával örököltették meg az énekmondók. Azaz a kollektív erő mellőzésével kozmikus szférába emelték központi szereplőjüket. Emberfelettivé, hőrosszá misztifikált hőseik mitológiai örökségünk szabályai szerint egyedül keltek birokra, küzdöttek meg hasonlóképp mágikus hatalmú ellenfeleikkel, vagy hitványabb ellenségeik sokaságában „gyalogösvényt, szekérutat vágva” haladtak céljuk felé. A cél pedig mindig valós, a közösség ügyét szolgáló feladatok megoldása volt (pl. asszonyrablás, legélszerzés stb.)³⁵

Az 1061-es népi felkelés letörése — amelynek tömegbázisát már a visszavonhatatlanul alávettett vagy lesüllyedésre ítélt szabad magyarok alkották³⁶ — egyértelművé tette aényt: nincs és nem is létezhet olyan hős, aki a siker reményében vehetné fel a harcot a közösség érdekeiért, sérelmeinek megtorlásáért az újonnan kiépült feudális államalakulat fegyveres erőszakszervezetével szemben. Az ősi epika szereplőit már nem vonultathatták fel a jokulátorok mondanivalóik illusztrálására: ezek már hitelüket veszítették. Megindult tehát az az

³² Kézirat: Bayerische Staatsbibliothek, München. Clm. 6211. 76 R.; Sancti Gerardi Episcopi Chanadiensis Scripta et Acta. [ed. BATTHYAN, Ingatius de] Albo-Carolinae, 1790. 147.

³³ Kézirat: 34. R.; BATTHYAN: i. m. 74—75.

³⁴ SRH I. 341—342.

³⁵ SZEGFÜ László: Az államszervező harcok során keletkezett hősekekről. (= Mitosz és történelem. [szerk. HOPPÁL Mihály—ISTVÁNOVITS Márton] Bp. 1978. 48—54.)

³⁶ KRISTÓ: i. m. (1965) 49—54.

irreverzibilis folyamat, amely ezeket a hősöket végérvényesen a senki által komolyan nem vett fantáziaterületre, a mesék világába utalta. A nyomukban támadt úrt új, mindenkinél hatalmasabb és kérlelhetetlenül igazságos erőnek kellett az énekekben betöltenie. A nép lelkiületének megnyugtatózásában, igazságérzetének kielégítésében, reményeinek ébren tartásában a félisteneket, a hőrszokat felváltotta a sors, a végzet, azaz megszemélyesítve az isten. A köz érdekében vívott sikeres harc helyébe az isteni igazságszolgáltatás lépett. Az ilyen kispikái alkotásokat, amelyekben a cselekvő hős helyett immár egy végtelen hatalmú, ítéletében befolyásolhatatlan transcendens erő szolgált az igazságot a „ki miben vétkezik, abban fog bűnhődni” (a ius talio-ra emlékeztető) elv alapján, nevezzük *sorsének*nek: szereplőik ugyanis cselekedeteikkel eleve meghatározzák további sorsukat (elkerülhetetlenül elnyerik büntetésüket vagy jutalmukat).

Véleményünk szerint egy ilyen ének lehetett pl. forrása az 1061-es felkelés krónikabeli történetének is. Röviden: Béla király összehívatta a nép véneit, de velük együtt elégedetlenek tömegei is Fehérvár alá érkeztek. Itt vezetőket (prepositi) választottak maguk közül, számukra fából emelvényeket ácsoltak (preparaverunt orictrum de lignis), amelyekről ezek a hit ellen kimondhatatlan énekeket mondtak (predicabant nephanda carmina contra fidem) a nép helyeslése közepette. Béla három nap múltán erőit összevonva katonáival szét-korbácsoltatta a tömeget, vezetőit pedig a magasból lebuktatva törték össze (prepositosque eorum ab altis precipitando contriverunt). Ez a tett azonban nem maradhatott megtorlatlanul: harmadévből Dömösön Béla király trónja összeroskadván teste összetörtött (corruente solio confractus corpore), amibe aztán bele is halt.³⁷ Nem nehéz felfedezni ebben a történetben, hogy Béla a nép vezetőit emelvényeik által pusztította el, tehát az ő végzetét ezért hasonlóképp egy emelvénynek kell okoznia — erre predesztinálta magát korábbi tettével.

A sérelmek orvoslásának ez a transzcendenciába utalása pedig nagyon közel áll az egyházi tanításokhoz,³⁸ csupán a keresztény máz hiányzik még róla. Éppen ezért nem kell csodálkoznunk azon, hogy a nemzeti szabadság másika nagy „ellensége”, a Vata-lázadást elfojtó I. András³⁹ halálának ábrázolásában is hasonló, de immár vallásilag motivált párhuzammal találkozunk. A magyar krónikákból nem derül ugyan ki, hogy a mosoni kapunál lezajlott ütközetben fogságba esett királlyal mi is történt voltaképp, de az a homályos utalás, hogy ti. „hanyagul tartva” (negligenter detentus) Zircnél meghalt,⁴⁰ arra enged következtetni, hogy a harcokban súlyosan megsérült. Az *Annales Altahenses maiores* előadása szerint a visszavonuló I. András útját Mosonnál elvágták Béla csapatai és harcra kényszerítették őt. A királyi sereg magyar kontingensei megfutamodtak a csatamezőről, magukkal rántva a német segédcsapatokat is: „a királyt élve fogták el, de ugyanazon pillanatban lovak és kocsi tiporták ősz-

³⁷ SRH I. 359—360.

³⁸ Korábban, amikor a törzsi—nemzeti társadalom és a kialakuló új, feudális társadalmi rend összeütközésének ábrázolásában — elsősorban az elbukásra ítélt oldalán — a keresztény ideológiának lényegesen kisebb volt a hatása, feltételezhető olyan epikus alkotások (balladafélék) létrejötte is, amelyekben a régi intézmények, erkölcsi normák, eszmények hordozói (Ajtony, Thonuzoba, Aba Sámuel stb.) pusztulásukban is tiszteletre méltóak, bukásukban is felmagasztosulók. Ezekben tehát még az igazságszolgáltatás motívuma helyett a tragikum élménye nyert inkább kifejezést. [Szegeő László: Az Ajtony—monda, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, 40(1972). 3—30.]

³⁹ SRH I. 344.

⁴⁰ SRH I. 357.

sze, s meghalt.”⁴¹ Vagyis a hatalom megszerzése érdekében pogányokra és eretnekekre is támaszkodó András közvetve okozója volt Gellért püspök lovas-kocsival történt meggyilkolásának. Az isteni igazságszolgáltatást el nem kerülhetvén, az ő vesztét is lovak, kocsik okozták tehát.

A fentiek alapján úgy véljük, kellett lennie olyan sorséneknek is, amelynek gerincét ez a párhuzam adta, s éppen ezért nem hagyhatta feledésbe merülni a csanádi püspök mártírhálálának előadásában a hegyről kocsin való letaszítás motívumát.

7. Összegzőképpen tehát a következőket állapíthatjuk meg: Gellért püspök az országba beszivárgott bogumil eretnekség tanítóival folytatott hitvitáiban gyakorta olyan hasonlatokat alkalmazott, amelyekkel szinte kiprovokálta, hogy meggyilkolásakor éppen a hegyről letaszítás módját válasszák a lázadók. Valószínű tehát, hogy kivégzésének ezt a formáját éppen a tömegben jelenlévő eretnekek — akik jól ismerték Gellért vitastílusát — sugallmazták a felheccelt, pogánnyá visszavedlett magyaroknak és besenyőknek. Tehát a kocsin érkező Gellértet András hívei elfogták, kíséretét lemészárolták, őt magát pedig kocsistól (vagy bigára kötözve)⁴² letaszították Kelenhegyről. Összezúzódtott ugyan, de még élt, ezért lándzsával átszúrták, s egy kövön kiloccsantották az agyvelejét.⁴³ Nem sokkal András halála után a jokulátorok ajkán *sorsének* keletkezett az eseményekről, s ezt valószínűleg felhasználta művéhez a *Gellért-öslegenda* szerzője is. Ez a legenda-archetípus bizonynyal nem nyerte meg a Vazul-ági király(ok) tetszését, s így az uralkodó kívánsága és az egyház igényei szerint kivonatolták belőle (kellőképpen átalakítva szövegét) a *kisebb Gellért-legendát*. Ez lett liturgikus szöveggé, breviariumi lectióvá. Az *öslegenda* azonban nem került azonnal az enyészet sorsára, hanem *krónikáink* egyik forrásává vált, s bizonyos részleteit — így a kisebb legenda elbeszélésével megtoldott kivégzési motívumot is — átemelték a *legenda maior*ba.

Végző soron tehát megállapíthatjuk: Gellért mártíriumának a *Legenda maior sancti Gerardi*-ban szereplő leírása olyan valóságselemeket tartalmaz, amelyek miatt aligha utalhatjuk a mítoszok világába, minden alapot nélkülöző legendás elemek sorába, ellenkezőleg, a Vata-lázadás egyik hitelesített epizódjának kell tekintenünk.

⁴¹ GOMBOS: i. m. 102. — Az Annales szövegéhez részben hasonlítható biblikus szöveg is —

... in ipsius faucibus viarum,
quas portam regni vocant. ...
rex vivus capitur, sed eodem
momento, equis et curribus concul-
catus, moritur. [Ann., Alt.]

(egy hitetlenkedő dux-ról:)

... et conculcavit eum populus
in porta et mortuus est. [2. Reg. 7, 20.]

—, bár aligha valószínű, hogy az Évkönyvek szerzőjét a Biblia ihlette volna meg.

⁴² A kétkerekű taligát a középkorban az elítélteknek a vesztőhelyre szállításakor is alkalmazták. (KULCSÁR Zsuzsanna: Így éltek a lovagkorban. Bp. 1967. 223.)

⁴³ Meg kell jegyeznünk, hogy a kisebb legenda tanubizonysága szerint két püspököt öltek meg (*duo pontifices ... interempti sunt*, SRH II. 478.). Ezt az adatot azonban nem lehet a nagyobb legenda ellen felhasználni. [Vö. CSÓKA: i. m. (1974) 138.] A kisebb legendában ugyanis határozottan ez áll: „Eodem die maxima strages Christianorum facta est, eodem die duo pontifices multique religiosi interempti sunt, quorum numerum et nomina sola Dei scientia collegit.” Vagyis ugyanaz, mint a nagyobb legendában. A Kelenhegy-nél ugyanis négy püspök volt jelen: Gellért, Budli, Besztrik és Beneta. Közülük Benetát András herceg megmentette, Besztrik pedig halálra sebezve ugyan, de élt még három napig, tehát „eodem die” csak Gellért és Budli — „duo pontifices” — esett a pogánylázadás áldozatául. (SRH II. 502—403.)

LA MORT DE L'ÉVÊQUE GÉRARD

Deux légendes font connaître différemment les circonstances de la mort de Gérard, évêque de Maros qui vivait dans la première moitié du XIe siècle. L'auteur établit que l'évêque, au cours de ses controverses religieuses avec les hérétiques bogomiles, se servait souvent des comparaisons, des exemples par lesquels, pour ainsi dire, il provoqua la manière de sa mise à mort, racontée dans la *Legenda maior s. Gerardi*.

Les assassins de Gérard étaient des Hongrois et des Pétchenègues païens excités par des prédicateurs hérétiques. Les assassins saisirent l'évêque arrivant en voiture au passage de Pest. Les compagnons de l'évêque furent tués, lui-même avec la voiture fut poussé en bas d'un mont abrupt. Dans sa chute il s'écrasa, mais, malgré cela, il vivait encore, c'est pourquoi on le perça d'un trait et on lui écrasa le crâne sur une pierre.

Un peu plus tard les chanteurs populaires mirent l'histoire de Gérard dans leur chant, ensuite l'auteur de la légende primitive du saint se servit de ce chant. C'est de cette légende primitive ainsi formée — qui est perdue ou n'est pas encore retrouvée — que fut extrait la légende connue aujourd'hui sous le titre *Legenda minor s. Gerardi* (autrement: *Passio beatissimi Gerardi*) et cette légende primitive était également une des sources de nos chroniques de XIVe siècle et de la *Legenda maior s. Gerardi*.

Ласло Сегфю

ОБ ОПИСАНИИ В ЖИТИЯХ СМЕРТИ ЕПИСКОПА ГЕЛЛЕРТА

Обстоятельства смерти Геллерта, марошского епископа, который жил в первой половине XI в., в двух о нем написанных житиях отражаются по-разному. Автором данной работы устанавливается, что епископ Геллерт в своих религиозных спорах с еретиками-богомилами часто пользовался такими сравнениями и приводил такие примеры, которые как бы предвещали тот вид смерти, который был описан в одном из житий (*Legenda maior s. Gerardi*).

Его убийцами были языческие венгры и печенег, подстрекаемые еретическими проповедниками. Язычники схватили епископа, приехавшего к пештской переправе через Дунай, спутников епископа убили, а его самого сбросили с крутой горы. Падая с горы, он сильно разбился, но остался жив, поэтому его закололи копьем и камнем разбили череп.

Вскоре после этого о его смерти народными певцами была сложена песня. Этой песней пользовался автор первоначального варианта жития святого Геллерта. Из этого первоначального варианта жития, которое исчезло или до сих пор не найдено учеными, были сделаны выписки для известного нам жития „*Legenda maior s. Gerardi*” (другое название этого жития: *Passio beatissimi Gerardi*), и этот первоначальный вариант жития стал одним из источников второго жития Геллерта „*Legenda maior s. Gerardi*” и венгерских хроник XIV в.

MEGJEGYZÉSEK III. ISTVÁN TÖRTÉNETÉHEZ

III. István uralkodásának időszaka (1162—1172) bel- és külpolitikai szempontból egyaránt a XII. századi magyar történelem egyik legmozgalmassabb évtizede volt. Tanulmányunkban a kor számos izgalmas kérdése közül három probléma tüzetesebb vizsgálatára vállalkozunk. Ezek a következők: 1. a Manuel császárnak tulajdonított magyar—bizánci perszonális unió elmélete; 2. ankhialosi Mikhael bizánci rhetor beszéde; 3. a dalmáciai hatalmi viszonyok alakulása.

1. 1162. május 31-én meghalt II. Géza. Ezt követően legidősebb fiát, Istvánt koronázták Magyarország királyává. III. István uralma azonban egyelőre nem egészen másfél hónapig tartott. 1162 júliusában ugyanis Bizánc beavatkozása következtében III. Istvánnak menekülnie kellett, s helyére II. László személyében új király került a trónra. Ezzel kezdetét vette Magyarországon a bizánci beavatkozás, illetve befolyás időszaka, amely az 1162—1165-ös éveket foglalja magában. Ebben az időben a bizánci császárság a magyar királyság hűbéri alávetésére tört, a bizánci uralkodó, Manuel Komnenos legfontosabb külpolitikai célkitűzése a Magyarország feletti politikai fennhatóság megszerzése volt. Ugyanakkor a basileusnak Magyarországgal kapcsolatos tervei között szerepelt a középkori magyar államhoz tartozó értékes — szerémségi és dalmáciai — területek birtokba vétele is. Az 1162—1165-ös évek eseményei arról tanúskodnak, hogy a területszerzés Manuel részéről elsősorban akkor jelentkezett — kompromisszumként —, amikor a fő cél, a hűbéri alávetés nem látszott megvalósíthatónak.

Az 1163 januárjában elhunyt II. László után a Komnenosokkal házassági kapcsolatban álló IV. István szerezte meg a királyi hatalmat. IV. István rövid, néhány hónapos — bizánci fegyverekre támaszkodó — uralma jelentette a görög befolyás csúcsát XII. századi történelmünkben. A magyar uralkodó osztály túlnyomó többsége — elutasítván a Bizánctól való hűbéri függés vállalását — szembefordult IV. Istvánnal és III. István mellé állt. Időközben III. Istvánnak sikerült elnyernie a német-római császár, Barbarossa Frigyes támogatását, mivel I. Frigyes világhatalmi terveit nagymértékben zavarta Manuel közép-európai előretörése.¹ A helyzetében jelentősen megerősödött III. István támadásba lendült. 1163. június 19-én IV. István döntő vereséget szenvedett Székesfehérvárnál,² majd unokaöccse fogságába esett. III. István azonban

¹ Minderre részletesebben ld. MAKK F.: Magyar—bizánci kapcsolatok a XII. században. Szeged 1978. (kéziratot kandidátusi értekezés) 143—156.

² E. SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricarum* I—II. Bp. 1937—1938. (továbbiakban: SRH) I. 127., 183., 462.; SRH II. 201.; NAGY J. — PAUR J. — RÁTH K. — IPOLYI A. — VÉGHÉLY D.: *Hazai okmánytár* I—XIII. Győr—Bp. VI. 2. sz. — A székesfehérvári csata időpontjára ld. PAULER Gy.: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt* I. Bp. 1899.² 298.

bukott ellenfeléből Lukács esztergomi érsek tanácsára — azzal a feltétellel, hogy nem tér vissza többet — elbocsátotta az országból,³ IV. István azonnal Bilzánba ment, s Manuel császár segítségét kérte elvesztett koronája visszaszerzéséhez.⁴ A basileus elhatározta, hogy trónra segíti őt, s ezért az exuralkodónak pénzt és egy bizánci sereget bocsátott a rendelkezésére, ő maga pedig a bizánci fősereggel Belgrádhoz vonult. Itt azonban — felmérve a lehetőségeket — már be kellett látnia, hogy a magyar főurakkal képtelen elfogadtatni királyuknak IV. Istvánt. Ekkor Manuel kezdeményezésére tárgyalások kezdődtek a bizánci és a magyar udvar között, amelyek eredménnyel végződtek. A basileus — aki ekkor gyakorlatilag döntőbíróként lépett fel a magyar trónviszályban — kompromisszumos megegyezést kötött III. Istvánnal. A bizánci császár a maga részéről lemondott IV. István trónigényének további támogatásáról, ugyanakkor III. István kiadta öccsét, Béla herceget Manuelnak, hogy a magyar herceg Konstantinápolyban feleségül vegye a bizánci uralkodó Mária nevű leányát. A magyar–bizánci szerződés lényeges részét képezte az, hogy egyúttal III. István kötelezte magát: Béla herceggel együtt átadja Bizáncnak Béla atyai örökségét, tehát Dalmáciát és a Szerémséget.⁵

A megállapodásnak megfelelően Béla, aki akkor 13–15 év körüli gyermek volt, 1163 vége felé a Georgios Palaiologos sebastos által vezetett bizánci küldöttséggel Konstantinápolyba érkezett.⁶ A császári udvarban rögtön áttért a görög egyházba,⁷ s a bizánci keresztségben felvette az Alexios nevet. Bizáncba érkezését követően azonnal megtették Béla–Alexioszt a császár 10–12 év körüli leányának, Máriának jegyesevé, ugyanakkor Manuel a magyar herceget a számára megalkotott despotes méltósággal tüntette ki.⁸ Ez a cím, amely korábban csak a császárt illette meg, a bizánci ranglistán Béla–Alexiosnak közvetlenül a görög uralkodó (basileus) után következő helyet biztosította,⁹

³ SRH II. 202.

⁴ A. MEINEKE: Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum. Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonnæ 1836. (továbbiakban: K) 212.; SRH II. 202.

⁵ K 212–215.; J. A. v. DIETEN: Nicetae Choniatae Historia. Corpus fontium historiae Byzantinae XI/1. Series Berolinensis. Berolini et Novi Eboraci 1975. (továbbiakban: N) 128. — Béla herceg dukátusának, azaz atyai örökségének területi kiterjedésére ld. MAKK: i. m. 141. Meg kell azonban jegyezni: nem teljesen lehetetlen az, hogy Béla — atyjától kapott — dukátusa eredendően csak Dalmáciára terjedt ki, s a Szerémséget III. Istvántól csupán bizánci nyomásra kapta meg Béla herceg az atyai örökség részeként.

⁶ K 213.

⁷ Erre ld. THALLÓCZY L.: III. Béla és a magyar birodalom. III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. FORSTER GY. Bp. 1900. 69.; MORAVCSIK GY.: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. (továbbiakban: MORAVCSIK 1953.) 88.; GY. MORAVCSIK: Byzantium and the Magyars. Bp. 1970. (továbbiakban: MORAVCSIK 1970.) 89.; D. OBOLENSKY: The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453. London 1971. 162.

⁸ K 215. — Nyugati forrás is tud az ekkor létrejött magyar–bizánci dinasztikus kapcsolatról. Erre ld. A. F. GOMBOS: Catalogus fontium historiae Hungaricae I–III. Budapestini 1937–1938. (továbbiakban: G) 756.

⁹ Ld. MORAVCSIK GY.: III. Béla és a bizánci birodalom Mánuel halála után. Századok 1933. Pótfüzet. (továbbiakban: MORAVCSIK 1933.) 519.; HÓMAN B.—SZEKFI GY.: Magyar történet I. Bp. 1939.⁶ (továbbiakban: HÓMAN 1939.) 379.; G. OSTROGORSKY: Urum—Despotes. Die Anfänge des Despoteswürde in Byzanz. Byzantinische Zeitschrift 1951. (továbbiakban: OSTROGORSKY 1951.) 458.; Б. Ферjančić: Деспоти у византији и јужнословенским земљама. Београд 1960. (továbbiakban: FERJANČIĆ 1960.) 6., 9., 27., 205.; R. GUILLAND: Le Despote. Recherches sur les institutions byzantines II. Berlin—Amsterdam 1967. 1–2.; История Византии в трех томах II. Москва 1967. (továbbiakban: Iszt. Viz.) 326.; GY. SZÉKELY: La Hongrie et Byzance aux X–XIIe siècles. Acta Historica

A külföldi és a hazai történeti és bizantinológiai szakirodalomban a múlt században alakult ki és azóta általánosan elterjedt az a nézet, mely szerint Manuel császár 1163-ban azért vitte Bizáncba a fiatal Béla herceget, mert *perszonális unió* formájában rajta keresztül akarta megvalósítani a magyar királyság és a bizánci császárság békés egyesítését. A világuralomra törő basileus számára a régi római birodalom renovációjára vonatkozó terve egy jelentős részének megvalósulását jelentette volna az, ha bizonyos idő után Béla-Alexios egyaránt birtokosa lett volna Szent István magyar király és Nagy Konstantinos római császár koronájának. E szellemes és tetszetős koncepció hívei és hirdetői szerint Béla herceg Bizáncban 1163-tól — Manuel uniós tervének megfelelően — egyszerre volt a bizánci trón és a magyar trón örököse.¹⁰ Elméletüket a következőkkel igyekeztek bizonyítani.

Egyik bizánci forrásunk — a történetíró Niketas Khoniates — szerint Manuel leánya, Mária jegyesévé Bélát választotta, „akit uralma örökösevé (diadokhos) akart megtenni”.¹¹ A magyar-bizánci perszonális unióra vonatkozó koncepció másik bizonyítékául Béla-Alexios bizánci *despotes* címe szolgált. Az uniós elmélet képviselői szerint Manuel császár azért alkotta és adta Béla-Alexiosnak ezt a méltóságot, mert a bizánci *despotes* szó pontos megfelelője a magyar *úr* szónak, amelynek a történetíró Kinnamosnál olvasható „Urum” változata állítólag a magyar trónörökös megjelölésére szolgált volna a XII. századi Magyarországon. Utóbbi vélekedésüket Kinnamos azon közlésére alapozzák, mely szerint II. László trónra jutásakor a magyarok „Istvánnak [ti. a későbbi IV. Istvánnak] . . . az Urum méltóságot adományozták. Ez a szó pedig a magyaroknál azt jelöli, aki a hatalmat majd örökölni fogja”.¹² Szerintük Bizáncba érkezése előtt Béla herceg III. István alatt magyar trónörökös volt, s ilyen minőségben az „Urum” címet viselte. Manuel tehát a bizánci uralkodók címéből származó *despotes* méltóság odaítélésével azt kívánta kifejezésre juttatni, hogy Béla-Alexios Urumként, illetve *despotes*ként egyszerre volt örököse a magyar, illetve a bizánci trónnak.¹³

Véleményünk szerint azonban ez a bizonyítási rendszer egyáltalában nem állja meg a helyét. Mindenekelőtt elesik a legfőbb bizonyíték. Niketas Khoniates művének modern kritikai kiadása szerint ugyanis a szóban forgó hely, amely

Academiae Scientiarum Hungaricae 1967. 309.; MORAVCSIK 1970. 89.; OBOLENSKY: i. m. 162.

¹⁰ Így foglalt állást pl. H. KAP—HERR: Die abendländische Politik Kaiser Manuels mit besonderer Rücksicht auf Deutschland. Strassburg 1881. 103.; PAULER: i. m. 311.; SCHERER F.: Komnénosz Mánuel bizánci császár (1143—1180) világuralmi törekvései. Gyula 1911. 103.; F. CHALANDON: Les Comnènes. Études sur l'empire byzantin aux XIe et XIIe siècles II. Jean II Comnène (1118—1143) et Manuel I Comnène (1143—1180). Paris 1912. 476.; DEÉR J.: A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. Kaposvár 1928. (továbbiakban: DEÉR 1928.) 138.; MORAVCSIK 1933. 519—520.; GYÓNI M.: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Magyar—görög tanulmányok 7. Bp. 1938. (továbbiakban: GYÓNI 1938.) 56.; HÓMAN 1939. 379.; OSTROGORSKY 1951. 454.; MORAVCSIK 1953. 88.; *Феруза: Византиска управа у Далмацији*. Београд 1957. (továbbiakban: FERLUGA 1957.) 130.; FERJANČIĆ 1960. 27.; F. DÖLGER Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik. F. DÖLGER: Byzanz und die europäische Staatenwelt. Darmstadt 1964. 171.; GUILLAND: i. m. 2.; OBOLENSKY: i. m. 160., 162.

¹¹ Nicetae Choniatae Historia. Rec. J. BEKKER. Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonnae 1835. (továbbiakban: CB) 167.

¹² K 203

¹³ Erre ld. OSTROGORSKY 1951. 454.; MORAVCSIK 1953. 87.; FERJANČIĆ 1960. 27—28.; GUILLAND 1967. 2.; MORAVCSIK 1970. 89.; P. WIRTH: Die Genesis der byzantinischen Despotenwürde im Lichte der zeitgenössischen Titulatur. Byzantina 1973. 443.

lényegében az egész uniós elmélet alapját képezte, nem tartozik az eredeti szöveghez, hanem csupán a korábbi kiadó szövegbetoldása.¹⁴ Ez viszont természetesen azt jelenti, hogy 1163 és 1165 között Manuel nem tekintette Bélát saját trónja örökösének.¹⁵ Ami az uniós elmélet másik bizonyítékát illeti, az sem áll szilárd lábakon. A középkori Magyarországon ugyanis sem trónörökösi intézmény, sem kialakult, meghatározott öröklési rend nem volt.¹⁶ Így tehát az „Urum” sem lehetett rangjelző cím. A magunk részéről az „Urum” szót egyszerűen az *úr* főnév birtokos személyragos alakjának tartjuk, amely a XII. századi Magyarországon pusztán *mogszólítás* volt csupán, s nem méltóságnév.

Forrásaink szerint ez a mogszólítás a feudális uralkodó osztály vezető tagjait illette meg. Ezt bizonyítja elsősorban az, hogy a magyar *úr* szó latin megfelelője, a *dominus* a korabeli magyarországi latinságban egyaránt megillette a királyokat,¹⁷ a hercegeket,¹⁸ a legfőbb országos méltóságviselőket, például a bánt,¹⁹ a világi urakat, így a comeseket,²⁰ valamint a legfőbb egyházi tisztségviselőket, az érsekeket, a püspököket,²¹ az apátokat,²² stb. Vélekedésünk további bizonyítékát szolgáltatja az, hogy egy XII. századi latin nyelvű hazai oklevélben földrajzi névként a magyar Vrcuta megjelölés szerepel,²³ de rendelkezésünkre áll a falu nevének latin változata: Puteus Ducis is.²⁴ A falu I. László alatt Dávid hercegnek, Salamon király fiának birtokát képezte.²⁵ Dávid

¹⁴ A kutatóknak egészen 1975-ig Niketas Khoniates művének legjobb kiadásaként az 1835-ös bonni editio állt rendelkezésükre, melyet J. BEKKER készített. A bonni szöveg hozza azt a kitétel, mely szerint Manuel már 1163-ban Bélát örökösének szánta (CB 167.). Az újabb szövegvizsgálatok azonban bebizonyították, hogy ez a passzus a Niketas eredeti szövegét tartalmazó kéziratokban nincs benne, csak a bizánci történetíró művének későbbi, XIV. századi vulgárgörög változatában olvasható. BEKKER ebből a népnyelvi változathoz vette át a kérdéses mondatot. Minthogy azonban a vulgárgörög textus nem Niketas eredet, ezért Niketas művének modern szövegkiadója, DIETEN a szóban forgó passzust nem is tekinti a bizánci történetírótól származó állításnak. Minderre ld. N XXXIII. LXXXVI., CVI., 128. Egyébként minden bizonnyal a népnyelvi szövegváltozat ismeretlen készítője az 1165-ös designációnak — Béla bizánci trónörökössé nyilvánításának — hatására anticipálta 1163-ra az utóddá jelölés manuelli szándékát.

¹⁵ 1165 vége felé Manuel a bizánci trón örökösévé tette meg leányát, Máriát és annak jegyesét, Béla-Alexioszt (N 112., 137.). Eme designáció valódi háttéréről alább a 28. jegyzetben szólnunk.

¹⁶ J. DEÉR: Heidnisches und christliches im altungarischen Königtum. Szeged 1934. 96—97.; GYÓNI 1938. 55.; ELEKES L.: A középkori magyar állam története meg-alapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964. 73.

¹⁷ Ld. pl. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae I. Red. M. KOSTRENCIĆ. Zagrabiae 1967. II. Red. T. SMČIKLAS. Zagrabiae 1904. (továbbiakban: C) II. 21., 96., 97., 393.; R. MARSINA: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Bratislavae 1971. 97. sz.; SRH I. 380., 431., 435., 438., 447., 456.

¹⁸ Ld. pl. C I. 161.; SRH I. 381., 422., 450.; SRH II. 456.

¹⁹ Így pl. C II. 184.

²⁰ FEJÉRPATAKY L.: A Gut-Keled Biblia. Magyar Könyvszemle 1892—1893. (továbbiakban: MK) 18. — Ugyanitt Márton comes felesége domina = úrnő megjelöléssel szerepel.

²¹ Pl. FEJÉRPATAKY L.: Kálmán király oklevelei. Értekezések a történelmi tudományok köréből XV. 5. Bp. 1892. 44., 61—62.; FEJÉRPATAKY L.: Oklevelek II. István király korából. Értekezések a történelmi tudományok köréből XVI. 4. Bp. 1895. 19.; MARSINA: i. m. 77.

²² Pl. MK 16.

²³ Ld. A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története I—XII/B. Szerk. ERDÉLYI L.—SÖRÖS P. 1902—1916. (továbbiakban: PRT) X. 501.

²⁴ PRT X. 499.

²⁵ PRT X. 15., 429.

herceg pedig köztudottan nem volt magyar trónörökös — csak Árpád-házi dux —, akit származásánál fogva megilletett az *úr* megszólítás.²⁶ Azaz az *úr ~ urum* szó nem jelentette a magyar trónörököst, s így ennek görög tükörszava sem utalhatott a magyar trónörökösi címre.²⁷

1163-ban Béla sem bizánci, sem magyar trónörökös nem volt. A bizánci trón örökösévé csak 1165-ben lett, magyarországi trónörökösségéről pedig egyáltalán nincs adat. A feltételezett perszonális unió tervéhez viszont elengedhetetlenül szükséges lett volna az, hogy Béla herceg egyazon időben, egyszerre legyen a magyar és a bizánci korona várományosa, vagy legalább Manuel császár tekintse őt mindkét trón örökösének. A forrásokban azonban egyikre sem találunk egyetlen adatot sem. Tehát az 1163. évi, Manuelnak tulajdonított magyar-bizánci perszonáluniós terv a mi véleményünk szerint forrásos megalapozottsággal nem rendelkezik. Az adott történelmi helyzet természetesen kategorikusan nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy esetleg ilyenfajta elképzelés Manuel császár fejében ne fordult volna meg, de ismételten hangsúlyozzuk: ennek kútfőkön alapuló bizonyítéka nincs.²⁸

Mi volt hát Manuel valódi célja Béla herceg Bizáncba vitelével? Ezzel kapcsolatban Kinnamosnál a következőket olvashatjuk: a basileus „minden erővel meg akarta szerezni a hun [ti. magyar] földet . . . Ezért tervbe vette, hogy Bélát, aki [II.] Géza fia volt . . . összeházasítja leányával, Máriával.”²⁹ Történetírásunk megállapította, hogy ebben az időben „a politikai szövetségek családi kapcsolatokban fejeződnek ki”,³⁰ más megfogalmazásban: „a dinasztikus kapcsolatok a szövetségek megerősítésének feudális módját” jelentik.³¹ Manuel császár is feltehetően abban bízott: Mária és Béla eljegyzése, illetve majdani házassága Bizánc és Magyarország között az előbbi számára kedvező politikai viszonyt terem, amennyiben a dinasztikus kötelék garancia lesz arra, hogy a magyar királyság tartósan a bizánci birodalom vonzáskörében

²⁶ Ezért szerepel Béla-Alexios az 1170. évi jeruzsálemi oklevélben is dominus dux megjelöléssel. Ld. J. DELAVILLE LE ROULX: Cartulaire général de l'Ordre des Hospitaliers de S. Jean de Jérusalem (1100—1310) I. Paris 1894. 222. E diploma datálására ld. MAKK: i. m. 305. 117. jz.

²⁷ Másként vélekedik pl. OSTROGORSKY 1951. 454.; MORAVCSIK 1953. 87.; FERJANČIĆ 1960. 28.; O. JUREWICZ: Andronik I. Komnenos. Wrocław 1962. 79.; GUILLAND: i. m. 2.; Iszt. Viz. 326.

²⁸ Manuel császár 1165 végén ünnepélyes ceremónia során Konstantinápolyban leányát, Máriát és annak jegyesét, Béla-Alexioszt hivatalosan trónja örököseinek nyilvánította (N 112., 137.). A basileus eme lépése mögött kizárólag bizánci belpolitikai indítékok húzódtak meg. Véleményünk szerint a császár intézkedése mindenekelőtt Andronikos Komnenos ellen irányult, aki az 1150-es évek eleje óta a bizánci korona megszerzésére tört; ezen fáradozott 1164—1165 fordulóján is Halicsban. Manuel legfőbb célja éppen az volt, hogy Mária és Béla hivatalos designációjával elejét vegye az 1165 tavaszán Bizáncba visszatért Andronikos további trónaspirációinak. Eltérően más véleményytől, mely szerint a despotes méltóság már 1163-tól a bizánci trón kijelölt örökösét illette meg (ld. pl. OSTROGORSKY 1951. 454.; MORAVCSIK 1953. 87.; FERJANČIĆ 1960. 27.; GUILLAND: i. m. 2.), mi úgy véljük, hogy — éppen Béla designálása következtében — a despotesi rang csak 1165 végétől jelölte néhány éven át Bizáncban a császári korona hivatalos örökösét. Természetesen Béla bizánci trónörökössé tételének semmiféle magyar vonatkozása nem volt. Ez a designálás nyilvánvalóan nem tette Bélát III. István koronájának örökösévé, s ezért nem lehet arra következtetni, hogy Manuel eme intézkedése magyar—bizánci perszonális unió megteremtését célozta volna. Minderre ld. MAKK: i. m. 176—180.

²⁹ K 214—215.

³⁰ VÁCZY P.: A középkor története. Egyetemes történet II. Középkor. Szerk. HÓMAN B.—SZEKFÜ GY.—KERÉNYI K. Bp. 1936. 534.

³¹ ELEKES: i. m. 78.

marad. Ez a gondolat csendül ki a basileus ama leveléből, melyet 1164-ben írt III. Istvánnak, s melyben — utalva a tervezett házasságkötésre — arra buzdította a magyar uralkodót, hogy tartozzék Bizánc barátai közé.³² Ugyanakkor a bizánci császár számára alapvető mozzanatként jött számításba az is, hogy Béla személye jogalapot jelentett olyan értékes és fontos területek birtokba vételéhez, mint Közép-Dalmácia és a Szerémség, amelyek egykor a bizánci birodalomhoz tartoztak. Megszerzésükkel Manuel jelentősen felülmúlta közvetlen elődei nyugati hódításait. Ezeknek a területeknek szilárd birtoklása érdekében is igyekezett a basileus minél szorosabban Konstantinápolyhoz kötni Bélát; a saját leányával kötött eljegyzés és a magas despotesi méltóság erre is szolgáltak.³³ Végül minden bizonnyal Manuel arra is gondolt: a herceg személye lehetőséget biztosít számára ahhoz, hogy szükség esetén hármikor beavatkozhasson a magyar ügyekbe.

2. Az 1163. évi magyar—bizánci megállapodás azonban nem bizonyult tartósnak, mivel III. István nem volt hajlandó ténylegesen is átadni a szerződés szerint de iure már Bizánc birtokába tartozó területeket. Manuel ekkor smét pártfogásba vette a királyi korona visszaszerzésén fáradozó IV. Istvánt. A basileus vezette bizánci seregek behatoltak az országba, elfoglalták a Szerémséget, s a Duna—Tisza közén Bácsig jutottak előre. III. István 1164-ben csak külföldi szövetségeseinek katonai támogatása révén tudta megmenteni királyi hatalmát. Ebben az évben III. István és Manuel között a cseh uralkodó, II. Vladislav közvetítésével jött létre a béke, amely az 1163. évi szerződés megújítását jelentette. 1165-ben azonban III. István visszafoglalta a Szerémséget, mire Manuel ismét felvonultatta ellene a görög hadakat. Noha IV. István váratlan halála keresztülhúzta a basileus ama tervét, hogy az exuralkodót újra a magyar trónra ültesse, de ebben az évben a bizánciak nemcsak a Szerémséget vették vissza, hanem elfoglalták Dalmáciát és Boszniát is. 1165-ben a magyar és a bizánci uralkodó az új területi status quo alapján kötött egymással békét.

Az 1166—1167-es években változatlan hevességgel folytak tovább a magyar—bizánci háborúskodások, Manuel tervei között azonban ekkor már nem szerepelt a magyar királyság hűbéri alávetésének gondolata. Bebizonyosodott a basileus előtt, hogy Magyarországon nincs számottevő bázisa a bizánci hatalmi befolyásnak. Manuelnak azt is be kellett látnia, hogy a nemzetközi viszonyok sem kedveznek a magyar királysággal szembeni bizánci törekvéseknek. III. István jelentős külföldi (német, osztrák, cseh s részben orosz) segítségre számíthatott Bizánc ellen, Barbarossa Frigyes negyedik itáliai hadjárata következtében pedig 1166-tól ismét kiéleződött az itáliai kérdés. Ugyanakkor a keleti problémák is egyre jobban foglalkoztatták a görögöket, 1167-ben már napirendre került Egyiptom meghódítása. Végül arról sem szabad megfeledkezni, hogy ebben az időben már Konstantinápolyban — a bizánci uralkodó körökön belül — is komoly ellenzéke támadt Manuel magyarországi politikájának.

Az 1166—1167-es években a magyar királysággal szemben Bizáncnak egyetlen célja az 1165-ben birtokba vett területek visszaszerzésére irányuló

³² K 218.

³³ Meg kell jegyezni, hogy Béla hercegnek a császár leányával való eljegyzése s magas, despotesi méltósága mutatják: elhibázott az a vélekedés, amely Bélát egyszerű tuszának tekinti a basileus udvarában. Vö. *The Cambridge Medieval History IV. The Byzantine Empire Part I: Byzantium and Its Neighbours*. Cambridge 1966. 234.; *Iszt. Viz.* 326.

sorozatos magyar támadások elhárítása és megtorlása volt. Az 1166. évi magyar katonai akciók következtében mind a Szerémségben, mind Dalmáciában eléggé megrendült a görög uralom, éppen ezért 1167-ben Manuel nagyszabású hadjáratot indított, hogy a szóban forgó területeknek Bizánchoz tartozását megszilárdítsa. 1167. július 8-án a bizánci hadak a flotta támogatásával Belgrád közelében súlyos vereséget mértek a magyar seregre. Műgeln Henrik krónikájából tudjuk, hogy a bizánci győzelmet követő megegyezés nyomán Béla hercege lett a dukátus, azaz ismét helyreállt a Szerémség és Dalmácia — valamint nyilvánvalóan a Bosznia — feletti bizánci uralom.³⁴

Újabb kutatások ankhialosi Mikhaelnak, a későbbi konstantinápolyi patriarchának (1170—1178)³⁵ Manuel császár előtt elmondott egyik dicsőítő beszéde alapján — egyebek mellett — arra következtetnek, hogy az 1167-ben megkötött békében a magyar uralkodó behódolt a basileusnak, s a magyar állam a bizánci birodalom vazallus királysága lett. E vélekedés szerint Magyarország egészen Manuel Komnenos haláláig (1180-ig) elismerte a bizánci hűbéruraságot.³⁶

E felfogás hívei állásfoglalásuk igazolására a Mikhael szónoklatában leírt magyar—bizánci békemegállapodás feltételeit sorolják fel. A bizánci retorika szerint a magyar uralkodó elfogadta azt, hogy a Szerémség, Horvátország és Bosznia a császár fennhatósága alá kerüljön.³⁷ A magyar fél abba is beleegyezett, hogy a basileus „hatalma alá tartozók közé sorolják be Magyarországot koronaőrző templomát és a körülötte levő fővárost [ti. Székesfehérvárt] azért, hogy a magyar fejedelmek uralkodói koronája [Manuelnak] legyen alávetve”. III. István vállalta, hogy országa a császár javára adót fizessen. A konstantinápolyi szónok arról is beszámol, hogy a magyar uralkodó és főemberei követtek útján szilárd hűséget esküdtek a basileusnak. Végül a magyarok elfogadták, hogy a békeszerződés megtartásának szavatolására 11 előkelő túszt adnak át a bizánciaknak.³⁸

Tényleges békekötés esetén ezek a pontok valóban rendkívül súlyos békefeltételek; a kérdés azonban az, hogy a magyarok és a bizánciak között egyáltalán létrejött-e ilyen békeszerződés, s ha igen, mikor? Mikhael szónoklatának keletkezési ideje teljesen bizonytalan. A beszéd datálása szempontjából a szakirodalomban 1167³⁹ mellett 1166⁴⁰ és 1165⁴¹ is felmerült már. A kronológiai probléma eldöntését megnehezíti az, hogy a szónok nem adja meg annak a magyar—bizánci háborúnak a konkrét időpontját, amelyről pedig beszédében

³⁴ Minderre ld. MAKK: i. m. 164—187. — Műgeln tudósítását ld. SRH II. 203.

³⁵ V. GRUMEL: Les registres des actes du patriarchat de Constantinople I. Les actes des patriarches. Fasc. III. Les registres de 1043 à 1206. Chalkedon 1947. 143.

³⁶ Ld. pl. R. BROWNING: A New Source on Byzantine—Hungarian Relations in the Twelfth Century. *Balkan Studies* II. Thessalonike 1961. 181.; Iszt. Viz. 295., 326., 329., 456. 37. jz.; BOLENSKY: i. m. 160.

³⁷ BROWNING: i. m. 202., 203.

³⁸ BROWNING: i. m. 203.

³⁹ P. WIRTH: Das bislang erste literarische Zeugnis für die Stephanskronen. *Byzantinische Zeitschrift* 1960. 80.; J. KALIĆ—B. FERJANČIĆ—N. RADOŠEVIĆ—MAKSIMOVIC: *Fontes Byzantini historiam populorum Jugoslaviae spectantes* IV. Beograd 1971. 200., 206. 33. jz.

⁴⁰ VAJAY SZ.: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk. HORVÁTH J. és SZÉKELY GY. Bp. 1974. 355.; GYÖRFFY GY. a beszéd keletkezését 1166 körülre teszi (Mikor készülhetett a szent korona? *Élet és Tudomány* 1971. 2. sz. 59.).

⁴¹ Maga a beszéd kiadója a szónoklat keletkezésének éveként 1165-öt és 1167-et egyaránt lehetségesnek tartja (BROWNING: i. m. 178.). Hasonlóan Iszt. Viz. 456. 37. jz.

oly részletesen szól, s amelynek befejezéseként a rhetor szerint III. István és Manuel között létrejött az ismertetett békeszerződés. Csupán annyi bizonyos, hogy a kérdéses magyar—bizánci konfliktus valamikor az 1164—1167-es időszakban játszódott le.⁴²

Ha azonban a szónoklatban leírt magyar—bizánci háborúskodás eseményeit összevetjük az 1164—1167 közötti magyar—bizánci hadakozásoknak a különböző — nyugati, cseh és bizánci — történetírók által elbeszélte eseményeivel, akkor teljes bizonyossággal megállapítható az, hogy a Mikhael által ismertetett összecsapás történései nem az 1166-os, vagy az 1167-es, hanem az 1164—1165-ös évek háborúinak eseményeivel egyeznek meg. Ez a megegyezés több lényeges ponton is kimutatható.

Mikhael szerint Manuel részt vett a szóban forgó békekötést megelőző háborúban.⁴³ Ez azonban 1166-ra és 1167-re nem vonatkoztatható, mert más forrásokból ismert, hogy az ezekben az években lezajlott hadjáratoktól a basileus már távol tartotta magát,⁴⁴ ugyanakkor 1164-ben és 1165-ben Manuel személyesen vezette a bizánci hadakat a magyarok ellen.⁴⁵ A szónok azt is elmondja, hogy a magyar király megrémült a felvonuló bizánci seregtől, s harc helyett a tárgyalásokat választotta, így eme hadjáratban ütközetre nem került sor.⁴⁶ Ez a mozzanat sem vallhat 1166-ra vagy 1167-re, hiszen mindkét évben a Dénes comes vezette királyi sereg véres csatát vívott a bizánciakkal,⁴⁷ viszont 1164-ben és 1165-ben magyarok és bizánciak között érdemi összecsapás — eltekintve Zimony 1165. évi ostromától⁴⁸ — valóban nem játszódott le. A rhetor szerint a magyar király részéről a békeszerződés garantálói között volt Csehország uralkodója — II. Vladislav — is.⁴⁹ Ez egyértelműen 1164-re utal,⁵⁰ s még 1165-re is elfogadható,⁵¹ de 1166-ra és 1167-re már semmiképpen sem vonatkozhat. 1166-ban ugyanis Henrik osztrák herceg közvetítésével jött létre magyar—bizánci megállapodás.⁵² Az 1167-es háborúban ugyancsak Jasomirgott Henrik szerepelt, s nem II. Vladislav a magyar király oldalán Bizánc ellen.⁵³ A beszédben leírt események 1166-os, illetve 1167-es datálása ellen szól az a körülmény is, hogy Mikhael úgy nyilatkozik I. Vilmos normann királyról, mint aki még él, és „saját odújában . . . várja fejére a csapást és a pusztulást [ti. Manueltól]”.⁵⁴ Ismeretes, hogy I. Vilmos 1166. május 7-én halt meg.⁵⁵

Mikhael rhetor szónoklata szövegének kiadója a beszéd 1167-es datálása

⁴² BROWNING: i. m. 175.

⁴³ BROWNING: i. m. 201.

⁴⁴ K 259—261.; N 151—152.

⁴⁵ K 217—225., 240—248.; N 133—135.; G 1995—1996., 2293—2295.; SRH II. 202.

⁴⁶ BROWNING: i. m. 201.

⁴⁷ K 258—259., 270—274.; N 132., 153—157.; SRH II. 203.

⁴⁸ K 238—246.; N 133—135.

⁴⁹ BROWNING: i. m. 202.

⁵⁰ K 224.; G 1996., 2295.

⁵¹ Ez azért is lehetséges, mert az 1165-i megállapodás lényegében az előző évnek a megújítása volt, ráadásul időközben a III. Istvánnal szövetséges cseh uralkodó családja dinasztikus kapcsolatot létesített a Komnenosokkal, s így módon II. Vladislav személye különösen alkalmasnak látszott Manuel előtt arra, hogy a magyar—bizánci béke legfőbb garantálója legyen (G 1996., 2295.).

⁵² K 261—262.

⁵³ G 792., 1774.

⁵⁴ BROWNING: i. m. 190.

⁵⁵ F. CHALANDON: *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile* II. Paris 1907. 303. Ld. még BROWNING: i. m. 206. 128. jz.

mellett két fő érvet vonultatott fel. Az első azzal kapcsolatos, hogy a beszédben a bizánciak a Szerémség megtámadása miatt szerződésszegéssel illetik a magyarokat,⁵⁶ márpedig ilyen váddal állítólag csak 1165 után lehetett fellépni III. István ellen, minthogy a Szerémség csak 1165-ben került Bizánchoz.⁵⁷ Kinnamostól azonban tudjuk, hogy III. István már 1164-ben esküt tett a Szerémségre — ti. a Szerémség átadására —, s támadásával a király ezt szegte meg 1165 tavaszán.⁵⁸ A bizánciak az 1164-es hadjárat során vették birtokukba a Szerémséget, s ezt követően a császár fennhatósága alá tartozó területnek tekintették azt. Kinnamos arról is tájékoztat, hogy Manuel már 1164-ben — miután a magyar király és a basileus békét kötöttek egymással — külön seggrel biztosította magának a Szerémség birtoklását.⁵⁹ Minden bizonnyal a Szerémség már 1164-ben beépült a bizánci thema-rendszerbe.⁶⁰ IV. István a II. Vladislav révén létrejött békeszerződés után 1164-ben a Szerémség katonai központjában, Zimonyban húzta meg magát, s 1165 áprilisában ott is halt meg.⁶¹ Mindez azt bizonyítja, hogy a Szerémség elleni magyar támadás már 1165-ben is szerződésszegés volt a bizánciakkal szemben.

A szónoklat 1167-es keletkezése mellett más érv így hangzik: mivel a Mikhael által elbeszélt magyar—bizánci összecsapásban Bizánc oldalán szerbek is részt vettek,⁶² s más forrás — Kinnamos műve — szerint szerbek csak 1167-ben harcoltak a magyarok ellen bizánci seregben,⁶³ a beszéd csak az 1167-es háború után íródhatott.⁶⁴ Ez az érvelés azonban nem állja meg a helyét, hiszen éppen Kinnamos történeti munkájának egyik passzusából világosan kiderül, hogy a „bizánciaknak alávetett szerbek” 1165-ben is bizánci oldalon vonultak hadba a magyarok ellen.⁶⁵

⁵⁶ A szónok szerint a magyar uralkodó megsértette a békét, mert „a felállított határokat áthelyezte... és vissza akarta szerezni... a Szerémséget és a Duna melletti síkságokon túl fekvő területeket, ... amelyeket a bizánciak leghíresebb birtokrészeihez imént csatolt és sorolt be... a diadalmas császár” (BROWNING: i. m. 200.).

⁵⁷ BROWNING: i. m. 176—177.

⁵⁸ K 231.

⁵⁹ K 226.

⁶⁰ Más nézet szerint a sirmioni (azaz a Szerémséget magában foglaló) thema megszervezésére csak 1167-ben került sor (T. WASILEWSKI: Le thème byzantin de Sirmium — Serbie au XIe et XIIe siècle: Зборник радова Византолошког института. Београд 1964. 481—482.). Ennek a véleménynek a fentebb elsoroltakon kívül ellentmond az a tény is, hogy 1166-ban az a Mikhael Gabras strategos szerepel a tartomány vezetőjeként (K 258.), akit Manuel már 1164-ben a Szerémség védelmére hátrahagyott bizánci sereg élére állított (K 226.). Nyilvánvaló, hogy Mikhael Gabras sebastos már 1164-től betöltötte a sirmioni thema vezetőjének tisztét.

⁶¹ K 226., 239.

⁶² BROWNING: 200., 201.

⁶³ K 271.

⁶⁴ BROWNING: i. m. 177.

⁶⁵ K 236. — Hasonlóan értékeli Kinnamos adatát J. Колун: Подаци Абу Хамида о приликама у Јужној Угарској средином XII. века. Матица Српска. Зборник за историју 4. 1971. 43. — Beszéde végén Mikhael úgy tesz említést Manuelról mint aki Keletre készül menni (BROWNING: i. m. 203.). A beszéd kiadja szerint ez célzás lenne az 1167-től tervezett egyiptomi hadjáratra, s ez a szónoklat 1167-es keletkezése mellett szól (BROWNING: i. m. 177.). A szövegben azonban a Jordán folyóról van szó, ami inkább Palesztinát, a kereszties államokat jelképezi, semmint Egyiptomot. Az pedig Kinnamostól ismert, hogy Manuel 1164 nyarán Antiochia megsegítésére akart indulni a szeldzsukok harimi győzelmét követően, ebben azonban III. István támadása megakadályozta. (K 216.). A bizánciak és a keresztiesek helyzete 1165-ben sem javult meg, s nyilván Konstantiná-

Ezek után számunkra nem lehet kétséges, hogy Mikhael rhetor szónoklatában az 1164—1165-ös háborúk eseményeire célzott. Ez viszont azt jelentené, hogy az általa ismertetett békeszerződés eme háborúk eredményeképpen jött volna létre. Csakhogy az 1164-es és az 1165-ös magyar—bizánci békekötéseket a bizánci és a cseh történetírók műveiből meglehetősen jól ismerjük.⁶⁶ Az általuk leírt szerződésekben szó sincs olyan békefeltételekről — a bizánci területfoglalásokon kívül —, aminőket a bizánci rhetor a császári udvarban szokásos szónoki túlzásokként elmondott a basileust magasztaló beszédében.⁶⁷ Vagyis a dicsőítő beszédben előadott békeszerződés a valóságban soha nem létezett, az csupán szónoki túlzásnak tekinthető. Ily módon teljesen alaptalanná válik az az állítás, mely szerint a III. István és Manuel közötti háborúk eredményeként 1167 után Magyarország Bizánc vazallus királyságává lett volna.

A valóság és a szónoki leírás közötti ellentmondás alapvető oka az, hogy a bizánci rhetor történeti ténynek tüntette fel azt, ami Manuel fő célkitűzése volt az 1162—1165-ös időszakban Magyarországgal kapcsolatban. Ismeretes, hogy ezekben az években a bizánci császár legfőbb külpolitikai célja az volt, hogy adófizető vazallus király állításával valósítsa meg a magyar állam hűbéri alávetését. Vagyis a Mikhael-féle magyar—bizánci „békeszerződés” mondanivalója az 1162—1165-ös években folytatott manueli magyar politika tendenciájában gyökerezik. Ez pedig ugyancsak arra vall, hogy Mikhael panegyrikus szónoklata nem 1166-ban vagy 1167-ben, hanem 1165-ben keletkezett.

3. A magyar királyság a bizánci császársággal vívott összecsapásokban ugyan komoly területi veszteségeket szenvedett, de végül is sikerrel védte meg független állami létét. A Bizánc ellen hosszú éveken át folyó küzdelmek természetesen alaposan igénybe vették Magyarország teherbíró képességét. A belső pártharcok, a bizánciakkal való csatározások, Manuel hadainak pusztító betörései, olykor pedig a szövetségesek dűltségei⁶⁸ súlyos vér- és anyagi áldozatokat követeltek meg nemcsak az uralkodó osztálytól, hanem az ország egész lakosságától is. A háborúk költségeinek fedezése céljából III. István alatt gyakorlati vált egyházi javak elvétele a királyi kincstár számára.⁶⁹ Mindez azt eredményezte, hogy III. István uralkodásának utolsó éveiben a magyar külpolitika visszafogottabbá vált, vesztett aktivitásából, s a magyar királyság ebben az időben került a külső konfliktusokat. Jól példázhatja Magyarország tartózkodását a nemzetközi összecsapásokban való részvételtől az, hogy a források tanúsága szerint — a korábbiaktól eltérően — magyar részről nem nyújtottak érdemi támogatást ekkor a szerbek Bizánc-ellenes függetlenségi

polyban szívesen vették volna, ha a magyarokkal szemben 1165-ben elért sikerek után Manuel Keleten is helyreállította volna a bizánci fegyverek dicsőségét. Ez az óhaj tükröződik tehát Mikhael beszédében. A basileus azonban végül is maga helyett 1165 végén Andronikost küldte a szeldzsukok ellen.

⁶⁶ K 223—224., 247—248., G 1996., 2295.

⁶⁷ Mikhael szónoklatában olvasható békeszerződés szerint Bosznia is a bizánciaké lett (BROWNING: i. m. 203.). Erről sem 1164, sem 1165 kapcsán egyetlen forrás sem tesz említést. Viszont Manuel császár 1166 április elején uralkodói címei között szerepelteti a bosthnikos (boszniai) jelzőt is (C. MANGO: The Conciliar Edict of 1166. *Dumbarton Oaks Papers* 17. 1963. 324.). Ebből teljes joggal lehet arra következtetni, hogy az Ioannes Dukas vezette bizánci sereg 1165 tavaszán Raškán áthaladva nemcsak Dalmáciát, hanem a közbülső Boszniát is elfoglalta. Így pl. FERLUGA 1957. 133.; WASILEWSKI: i. m. 482.

⁶⁸ A cseh szövetségesek 1164. évi pusztításaira ld. G 1995., 2295.

⁶⁹ Erre ld. PAULER: i. m. 318.

harcaihoz.⁷⁰ Ugyanígy nem gyakorolt hatást a magyar külpolitikára az a tény sem, hogy II. Vladislav egyik fia, Svatopluk herceg Csehországból az ottani belső viszálykodások nyomán 1170-ben Magyarországra menekült, ahol III. István védelmet nyújtott neki.⁷¹

Az 1167 utáni magyar külpolitika visszafogottságára vonatkozó felfogásunknak ellentmondani látszik az, hogy történetírásunkban meggyökeresedett s elterjedt nézet szerint az 1167—1171-es években Dalmáciában Magyarország és Bizánc, illetve a magyar királyság és a velencei köztársaság között a dalmát területek, illetve Zára város birtoklása miatt nagyszabású katonai összecsapásokra került sor. Eszerint a magyar király serege 1167—1168-ban Dalmáciába vonult, s ismét visszafoglalta azt a bizánciaktól. Ezzel egy időben Zára is elszakadt Velencétől, s Magyarországhoz csatlakozott. A velencei doge, miután első próbálkozása kudarcra végződött, csak 1170-ben tudta flottájával hódoltatni Zárát. 1170 táján a bizánciaknak is sikerült visszaszerezniük Közép-Dalmáciát a magyaroktól. A magyar—velencei konfliktust 1171-ben III. István nőrokonának — II. László Mária nevű leányának — és II. Vitale Michiel velencei doge fiának házassága zárta le.⁷²

Az idevágó források adatainak tüzetesebb megvizsgálása azonban egyáltalán nem igazolja ezeknek az eseményeknek fenti datálását. A dalmáciai események kronológiájának meghatározásakor a kutatás akkor vétett hibát, amikor — különös módon — a kortárs forrásokkal szemben a XIV. századi Andrea Dandolo időrendjét vette alapul. Dandolo krónikájának elbeszélésében az események sorrendje a következő.

[III.] István király barátságból feleségül adja László Mária nevű leányát [II.] Vitale Michiel doge Miklós nevű fiához. Ezt követően azonban a király seregével a tengerparti [ti. dalmáciai] részekre érkezik, s megnyeri magának többek között Spalato, Trau és Sebenico városokat. Ezután a záraiak fellázadnak, és a király uralma alá helyezik magukat. Velence ekkor eredménytelen kísérletet tesz a magyarok által megerősített Zára visszafoglalására. A doge uralkodása 15. évében flottájával ismét Zára ellen vonul, és sikerül is elfoglalnia azt. Emanuelnak [Manuel császárnak] ekkor alávetik Spalatót, Traut, Ragusát és csaknem egész Dalmáciát.⁷³

Ugyanezeket az eseményeket viszont a XII. századi *Chronicon Venetum* a következő sorrendben beszéli el. Vitale Michiel doge Manuel császár miatt sokat ellenségeskedett a magyar királlyal. A záraiak elárulták Velencét, s a város a király birtokába került, aki 30 ezer fős sereggel ment oda. A doge első visszafoglalási kísérlete eredménytelen maradt, mivel a magyarok elfoglalták az egész földet [ti. Dalmáciát]. A második kísérletre a velencei doge flottája hódoltatta Zárát. „A magyar király ezután barátságos lett a doge iránt”, s a doge Miklós nevű fia feleségül vette László magyar király leányát.⁷⁴

Ugyanebben a sorrendben meséli el a történeteket a XIII. század elejéről való *Historia ducum Veneticorum*. Lényeges, hogy ez a velencei forrás is az

⁷⁰ K 286., 287.; N 158—159.

⁷¹ G 1033., 1996.

⁷² Így foglalt állást pl. PAULER: i. m. 317—318.; ACSÁDY I.: A magyar birodalom története I. Bp. 1903. 217—218.; DEÉR 1928. 145—146.; HÓMAN 1939. 383. Apró részletkérdésekben vannak közöttük ugyan némi eltérések, de a lényeges mondanivalót illetően teljesen megegyeznek.

⁷³ G 62.

⁷⁴ G 688.

egész eseménysor végére teszi a magyar–velencei házasságkötést, amelynek datálása alapvető a történetek kronológiájának meghatározása szempontjából.⁷⁵ XII. századi velencei évkönyv pedig egész pontosan megadja a házasságkötés idejét. Eszerint 1167. december 17-én „Magyarország királyának követei elhozták feleségül Vitale Michiel doge fiának Miklósnak a király Mária nevű unokahúgát”.⁷⁶

Ezek alapján szerintünk a dalmáciai események lefolyása, illetve kronológiája a következő. 1164 elején Ampud bán vezetésével – a forrás szerint – 30 ezres királyi sereg vonult Dalmáciába, hogy az 1163. évi magyar–bizánci megállapodás ellenére biztosítsa a jogilag már Bizánchoz tartozó dalmát városok felett a magyar uralmat.⁷⁷ Ebben az évben Zára is csatlakozott a magyar királyhoz, a doge első, 1164-es visszafoglalási kísérlete nem járt sikerrel. De 1165 első felében – Bizánccal szövetségben, amelyre a történetíró Kinnamos is utal⁷⁸ – II. Vitale Michiel flottája hódoltatta Zárát.⁷⁹ Ugyanebben az időben az Ioannes Dukas vezette bizánci sereg – áthaladva a raškai szerbek országán – elfoglalta a közép-dalmáciai városokat és Boszniát.⁸⁰ A magyar király serege 1166 őszén ismét betört Dalmáciába. Ampud bán Spalato előtt vereséget mért a tartomány bizánci helytartójára,⁸¹ s talán sikerült is birtokba vennie a dalmát területek egy részét,⁸² de az 1167-es békekötés nyomán Közép-Dalmácia Bizáncé maradt. A magyar királyság az 1180-as évek elejéig kiszorult Dalmáciából, amelyen ekkor Velence és Bizánc osztozott.⁸³

A magyar–velencei konfliktust 1167 decemberében dinasztikus kapcsolat zárta le, s Magyarország és Velence baráti viszonyt létesített egymással. Ezt az tette lehetővé, hogy Velence egyre jobban szembekerült Bizánccal Manuel

⁷⁵ G 1172–1173.

⁷⁶ G 209.

⁷⁷ Bizánci forrás 1164-re vonatkozóan arról tudósít, hogy III. István „megtámadta Béla örökségét” (K 216.). Lehet, hogy itt a Szerémségről is szó van, de kétségtelen: ez a magyar katonai akció elsősorban Dalmációra irányult. Erre utal, hogy egy, 1164. évi spalatói oklevélben a spalatói érsek „Istvánnak, Magyarország királyának . . . és az ő bánjának, Ampudiusnak idejében” vitás birtok ügyében a tengerfehérvári egyház javára ítélt (C II. 96. sz.). Azaz ekkor Közép-Dalmáciában a magyar király uralma érvényesült. Mindezzel teljes mértékben összhangban állnak a már hivatkozott velencei kútfők közlései.

⁷⁸ K 237.

⁷⁹ Hasonlóan FERLUGA 1957. 133–134.

⁸⁰ K 248–249. — Ld. még 67. jz.

⁸¹ K 262–263. — Kinnamos szerint a magyar sereget a bán vezette (K 262.; BAROS F.: Adalékok Kinnamos szövegtörténetéhez. Magyar–görög tanulmányok 26. Bp. 1944. 12.). 1165 táján Ampud volt a bán (MARSINA: i. m. 88. sz.); a kétes hitelű, 1167-re datálható sebenicói oklevél szerint 1167-ben is Ampud viselte ezt a tisztséget (C II. 108. sz.), sőt még 1171-ben is ő a bán (NAGY I.: Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. Sopron 1889–1891. I. sz.). Így valószínűleg 1166-ban is Ampud volt a méltóság birtokosa.

⁸² Elsősorban Tengerfehérvár és Sebenico jön számításba. Tengerfehérvár birtoklására utal az, hogy 1166-os oklevélben III. István ottani egyház birtokait erősítette meg (C II. 100. sz.). Sebenico elfoglalására lehet következtetni II. István ama, 1167-es keletű okleveléből, melyben a király megerősítette a sebenicói polgárok kiváltságait (C II. 108. sz.); meg kell említeni, hogy van olyan nézet, amely tagadja eme diploma hitelességét (N. KLAČIĆ: Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku. Zagreb 1976. 21.). Mi azonban azt a véleményt látjuk megalapozottabbnak, amely a sebenicói oklevél mai formájáról azt tartja, hogy az eredeti privilégium felhasználásával készült (KUBUNYI A.: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. Levéltári Közlemények 1975. 82.).

⁸³ Hasonlóan FERLUGA 1957. 136–137.

expanzív itáliai politikája miatt. A két halalom ellentéte elvezetett az 1171. március 12-i eseményekhez, amelyek során a basileus parancsára birodalma egész területén megrohanták a velencei kereskedőket, őket magukat börtönbe vetették, hajóikat és javaikat pedig az állandó háborúk következtében kimerült bizánci kincstár javára konfiskálták. Válaszul a doge vezetésével 1171 őszétől a velencei flotta távollétét használta ki Zára, s 1172 elején újra a magyar királyt, III. Istvánt ismerte el urának.⁸⁴ De ez a helyzet nem tarthatott sokáig, nyilván az 1172 tavaszán hazatérő hajóhad ismét hódoltatta a várost, amely 1180 végéig Velence kezén maradt.⁸⁶

⁸⁴ Ezekre ld. H. KRETSCHMAYR: *Geschichte von Venedig I.* Gotha 1905. 253—256.; *Iszt. Viz.* 328.; G. OSTROGORSKY: *Histoire de l'état byzantin.* Paris 1969. 412.

⁸⁵ C II. 127. sz.

⁸⁶ Forrásokban 1172-t követően leghamarabb 1174-ben találkozunk Zára nevével; az oklevelek szerint a város ekkor Velence kezén volt (C II. 132. sz., 133. sz.).

REFLEXIONS SUR L'HISTOIRE D'ETIENNE III

L'auteur va examiner trois aspects importants des relations étrangères de la Hongrie sous le règne d'Etienne III (1162—1172).

1. C'est un fait connu qu'en 1163 le frère d'Etienne III, le duc Béla est parti pour Constantinople où il devint le fiancé de la fille de l'empereur byzantin et reçut en même temps le titre de despote. Selon une conception répandue tout cela s'est passé parce que l'empereur Manuel voulait unir par des voies pacifiques la Hongrie et la Byzance sous forme de l'union personnelle — conformément à ses aspirations à la domination universelle. L'auteur combat les arguments soutenant la théorie de l'union personnelle, et il prend parti d'éliminer l'idée de cette union de la littérature historique — ne possédant pas de preuves. A Byzance, selon l'auteur, le titre de despote ne servait qu'à partir de 1165 — et non de 1163 — à désigner l'héritier officiel du trône impériale.

2. Selon des recherches récentes faisant fond sur un discours sans datation de Michel d'Anchialos où figure un traité de paix, on est d'avis qu'en 1167 Etienne III s'est soumis à Manuel et que la Hongrie est restée jusqu'à 1180 un royaume vassal de Byzance. Selon l'avis de l'auteur le discours de Michel d'Anchialos ne date pas de 1167, mais de 1165 et il traite les guerres byzanto-hongroises de 1164—1165. Les traités de paix de 1164 et de 1165 étant connus d'autres sources, par cela on peut enregistrer que le traité dont le discours panégyrique et exagérant fait illusion n'existait pas en réalité.

3. Selon une opinion répandue dans la littérature historique il y avait entre 1167 et 1171 des guerres en Dalmatie entre la Hongrie et la Byzance ainsi que la Hongrie et la Venise pour la possession de la Dalmatie Centrale et de la ville Zára (Zadar). L'auteur prouve que ces événements avaient lieu entre 1164 et 1167 et à partir de 1167 jusqu'à 1180 la Hongrie voit sa place en Dalmatie occupée par Byzance et Venise.

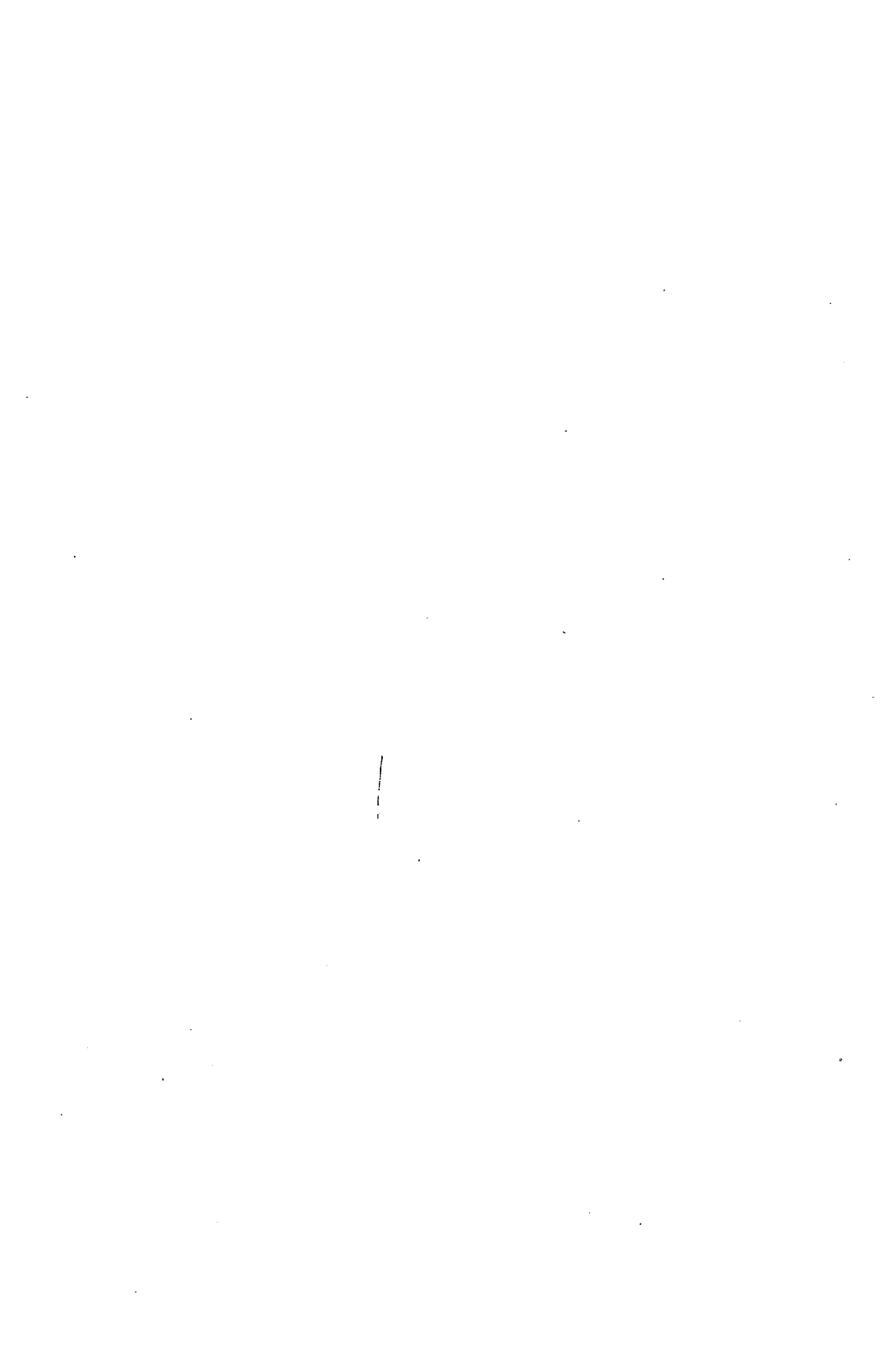
К ИСТОРИИ ПРАВЛЕНИЯ ИШТВАНА III

В работе автор рассматривает три важных вопроса венгерской внешней политики во время правления Иштвана III (1162—1172).

1. Как известно, в 1163 г. брат Иштвана III, герцог Бела оказался в Константинополе, где он был объявлен женихом дочери византийского императора и одновременно получил титул деспота. По распространенному среди историков мнению император Мануил сделал все это для того, чтобы — согласно своему стремлению к мировому господству — использовать Бела для мирного соединения Венгрии с Византией в форме персональной унии. Автор опровергает аргументы, обосновывающие эту теорию персональной унии, и высказывает мнение, что эту теорию за отсутствием доказательств в источниках следует исключить из историографии. По мнению автора титул деспота только после 1165 г., а не с 1163 г., стал обозначать официального наследника императорского престола.

2. На основе мирного договора, упоминаемого патриархом Михаилом в недатированной хвалебной речи, в новейших исследованиях сложилась концепция, согласно которой в 1167 г. Иштван III подчинился Мануилу и Венгрия стала вассалом Византии. На основании своих исследований автор приходит к выводу, что вышеупомянутая речь патриарха Михаила была написана в 1165 г., а не в 1167 г., и в ней говорится о событиях войны 1164—1165 гг. между венграми и византийцами. Из других источников того времени нам известны мирные договоры 1164—1165 гг., на основе которых можно установить, что венгерско-византийский договор, упоминаемый в хвалебной речи патриарха, является лишь преувеличением придворного оратора, в действительности такого договора не было.

3. В венгерской исторической литературе получило широкое распространение такое понимание источников, согласно которому между 1167—1171 гг. в Далмации происходили вооруженные столкновения за владение Средней Далмацией и городом Зара (совр. Задар) с одной стороны между Венгрией и Византией, а с другой между Венгрией и Венецией. Автор доказывает, что военные конфликты происходили между 1164—1167 гг., и в период 1167—1180 гг. Венгрия была вытеснена из Далмации, которую разделили между собой Византия и Венеция.

SZEMPONTOK ANONYMUS GESTÁJÁNAK MEGÍTÉLÉSÉHEZ

Közel egy évszázaddal ezelőtt vetette papírra Pauler Gyula ezeket a sorokat: „Sokan és sokféleképp írtak már Béla király névtelen jegyzőjéről és koráról: de általában véve mindnyájan megegyeztek abban, hogy munkájának elve, felfogása, korának bélyegét viseli magán, hogy nem volt, nem lehetett, oly tudós, hogy azt, a mi évszázadok előtt történt, teljes objectivitásában képes lett volna felfogni, hanem a mit a maga korában látott, igen is hajlandó volt a rég múlt időben is mindenütt feltalálni.”¹ Anonymus Gesta Hungarorumának² helyes megítélését három alapkérdés lehető pontos tisztázása biztosíthatja: a munka keletkezési idejének, célzatosságának és hitelességének megállapítása. Az alábbiakban erre teszünk kísérletet.

Ami a gesta keletkezési idejét illeti, elsőként abban kell állást foglalnunk: vajon egyazon időpontban keletkezett-e a jelenleg ismert gesta egésze, vagy pedig esetleg utólagos betoldások gazdagíthatták szövegállományát,³ s ilyen esetben két vagy több időpont is szóba jöhetne a munka megírásának dátumaként? Magunk nem látunk okot arra, hogy interpolációval jogosan számolni lehetne. A gesta tematikai gazdagodása a korábbi fejezetekben előre bocsátott „programokhoz” képest nem feltétlenül interpoláció jele, hanem az epikus kompozíció kibontásának, az elbeszélés sodrásának következménye. Ha tehát Anonymus gestájának 11. fejezetében, a honfoglalásra indult magyarok Kárpát-medencei ellenfeleiről tartott szemle során csak a rómaiak pásztorairól, Salanusról, Menumoroutról és Gladról tesz is említést, a későbbiekben felbukkanó Gelou (továbbá Loborcy és Zubur) nem jelenti utólagos pótlásnak, a gestán későbbi időben végrehajtott átdolgozásnak a bizonyítékát. Hasonlóképpen nem gondolhatunk arra sem, hogy a ma ismert anonymusi mű csonka. Kétségtelen ugyan, hogy elbeszélése során a névtelen jegyző több ízben is utal XI. századi eseményekre mint később elmondandókra (így a 15. fejezetben a német császár I. András-kori támadására, vagy a 24. fejezetben pedig I. István király, valamint az erdélyi Gyula és fiai ellentétére). De ez megint csupán az elbeszélés, a meseszöveg alakításának hogyanjára vet fényt, csak éppen ezúttal az epikus kompozíció gyors vagy váratlan lezárására. Az események elmondásában a X. század végéig eljutott Anonymus rádöbbenhetett, hogy eredeti cél-

¹ PAULER GYULA: Anonymus külföldi vonatkozásai. Századok 17 (1883) 97.

² Anonymus gestájának szövegét EMERICUS SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricarum* I. Budapestini 1937. 33—117. kritikai kiadása, illetve PAIS DEZSŐ magyar fordítása alapján idézzük. E fordítás számos kiadásban napvilágot látott, így az alább 9., 21., 25. és 26. jegyzetekben idézett művek részeként. A továbbiakban a névtelen jegyző munkájának hivatkozott helyeire a szövegben a kritikai kiadás fejezetszámának megadásával utalunk.

³ INOKAI TÓTH ZOLTÁN: Tuhutum és Gelou. Hagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében. Századok 79—80 (1945—1946) 26—33., különösen 33.: „Nem valószínű, hogy ez a többrétű mű egy öntetben, egyszeri nekiírással készült volna el.”

kitűzését, ami az Előbeszédben is megfogalmazást nyert, teljesítette: megírta Magyarország királyainak és nemeseinek származását, „hogy a hét fejedelmi személy, aki a hétmagyar nevet viseli, miképpen jött ki szittya földről, vagy milyen az a szittya föld, miképpen született Álmos, s mi okból nyeri az Álmos nevet Magyarország első vezére, akitől a magyarok királyai erednek, vagy mennyi országot és királyt vetettek maguk alá, vagy ezt a szittya földről kijött népet mi okból hívják az idegenek beszédében hungárusoknak, a maga nyelvén meg magyarinek.” Amit Anonymus az Előbeszédben vállalt — az oly igen nemes magyar nemzet származása kezdetének és egyes hősi cselekedeteinek megírását —, teljesítette, ám amikor pontot tett gestája végére, a meseszöveg sodrában a X. század végénél későbbi esemény elmondására tett ígéreteit nem törölte, a felnyitott hajszalerecskéket nem kötötte el, s így maga keltette munkájával szemben azt a gyanút, mintha az ténylegesen befejezetlen, illetve csonka vagy megcsonkult lenne.

Úgy véljük: Anonymus jelenleg ismert gestája egy végtében készült, interpolációktól mentes, az író szándéka szerint teljes, lezárt alkotás. A gesta egy pontjára nézve megállapított keletkezési időpont tehát a gesta egészére nézve érvényes.

A gesta létrejötte kronológiájának alapkérdését, hogy ti. Anonymus mely Béla királyunknak volt a jegyzője, a kutatás régen megoldotta. Mátyás Flórián 1883-ban közzétett fejtegetései⁴ után Pauler Gyula már 1883-ban úgy nyilatkozott: „E kérdés [Névtelenünk kora] már el van döntve . . . , Anonymus III. Béla királynak volt jegyzője.”⁵ Ha időről időre hangot is kapott a kétely egy ilyen jellegű megállapítás igazában, s kísérletek történtek a névtelen jegyző I., utóbb azonban már csak II. és IV. Bélához kötésére, a magyar történeti és forráskritikai irodalom egy évszázada uralkodó nézete szerint Anonymus III. Bélához kapcsolható.⁶ Kutatók sora hozott fel perdöntő érveket II. Béla és III. Béla vonatkozásában III. Béla mellett: így — egyebek mellett — azt, hogy a honfoglaló magyaroknak kumán, bolgár és blak csapatokkal kellett harcolniuk (amely csak az 1186-ban létrejött második bolgár cárság kumán, bolgár és blak-román népeiségeivel állhat összefüggésben), hogy Veluc Árpádtól Zaránd megyét nyerte el (amely csak az első magyarországi vármegye-eladományozás megtörténte, Modrus megye 1193. évi magánkézre jutása után volt leírható), hogy Anonymus gestáját a presens pagina kifejezéssel illette (amely III. Béla kancelláriájában 1193-ban bukkant fel első ízben, s Imre király uralkodása alatt terjedt el) stb. Ha III. és IV. Béla vonatkozásában már sokkal nehezebb is perdöntő bizonyítékokat III. Béla kora javára felsorakoztatni, s ha az ilyenek tűnő ervek sorában inkább a bizonyító eljárásban nem teljes értékű negatívumok dominálnak is (hogy ti. nincs kétségtelen nyoma a gestában sem a tatárjárásnak, sem IV. Béla uralkodása sajátos problematikájának),

⁴ M. FLORIANUS: Observationes. De locis nonnullis veterum scriptorum cum Anonymo Belae regis notario communibus, et de editione huius operis anno 1849 Sangalib facta. Historiae Hungaricae fontes domestici. Scriptores II. Lipsiae 1883. 246—253.

⁵ PAULER GYULA: az I. jegyzetben i. m. 97.

⁶ A múlt század végéig keletkezett Anonymus-irodalomról részletes áttekintést ad SEBESTYÉN GYULA: Ki volt Anonymus? I—II. Bp. 1898. Az újabb Anonymus-tanulmányok közül a kutatástörténetre is kiterjeszkedik SZILÁGYI LORÁND: A 200 éves Anonymus-kérdés. Magyar Könyvszemle 70 (1946) 5—24., illetve GYÖRFFY GYÖRGY: Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége. Irodalomtörténeti Közlemények 74 (1970) 2—5. Monografikus igényű, modern összegzés CSAPODI CSABA: Az Anonymus-kérdés története. Gyorsuló idő. Bp. 1978.

mégis számos pozitív argumentum vall ebben az összevetésben III. Béla mellett: a — jól kidolgozott — terminológiai megfelelések mellett a III. Béla uralkodása körüli idők tükröződése Anonymus gestájában.

Annak elismerése mellett is, hogy Anonymus III. Béla jegyzője volt, meglehetősen széles — közel negyedszázadot felölelő — időhatárok között szóródnak a gesta keletkezési dátumaként megadott időpontok, s újabban egyre távolabb kerültek III. Béla uralkodásától. Ha a gestában említett Béla királyt III. Bélával azonosítjuk, a mű keletkezési idejének alsó határa 1196 áprilisa, III. Béla király halálának dátuma, mivel Anonymus gestája néhainak nevezi Bélát. Amíg Szilágyi Loránd⁷ — és újabban vele egyezően Solyom Károly⁸ — — 1196—1203 közé helyezte a gesta létrejöttét, s Györffy György is Imre-kori alkotást látott a névtelen jegyző munkájában,⁹ addig ifj. Horváth János szerint a legvalószínűbben 1215—1217 között íródott,¹⁰ Váczy Péter pedig általa kormeghatározóként értékelt adatok áttekintése után jutott arra az eredményre, hogy a gesta keletkezésére valló nyelvi formák 1220 körül csoportosulnak.¹¹

Magunk a keletkezés időpontjának rövid időhatárok között mozgó meghatározása érdekében — attól a felismeréstől vezettetve, hogy a gesta egy időben keletkezett, s így akár egyetlen passzusának pontos datálása az egész műre nézve érvényes kell hogy legyen — abból indultunk ki: mit tekintett maga Anonymus jelen időnek? Gestájában közel negyedszáz esetben utal a névtelen jegyző a — munka keletkezési dátumát jelentő — mára *usque in hodiernum diem* (1., 5., 10., 46., 50.), *usque nunc* (17., 28., 39.), *usque ad presens* (7.), *usque modo* (37.), *nunc in presenti* (17.), *nunc* (1., 20., 21. — három ízben —, 31., 45., 50.), *moderni* (1.) és *modo* (9.) kifejezések, illetve szavak segítségével. Ezek túlnyomó többsége közvetlen időmeghatározásra alkalmatlan, Olyan jellegű adatokból, hogy a dentü-mogyer vagy a hétmagyar nevet Anonymus koráig ismerik, hogy a honfoglaláskor megadományozottak utódai a névtelen jegyző idejéig birtokolják földjüket, hogy a honfoglalás eseményei kapcsán említett egyes területeket; földrajzi pontokat Anonymus korában („ma”) Miskolcnak, Vértesnek, görög révnek stb. neveznek, még évszázadnyi pontossággal is nehéz lenne megbízható kronológiai következtetésre jutni.

Úgy tűnik, mindössze három, jelenre történő utalás látszik kronológiailag hasznosíthatónak Anonymus gestájában. Az egyik hely az 50. fejezetben olvasható; itt Anonymus arról ír, hogy a honfoglaló magyarok „a murai karantánok határait ugyancsak sűrű betörésekkel rohanták meg. Közülük sok ezer embert karddal megöltek, őrhelyeiket felforgatták, tartományaikat birtokukba vették, és az Úr segedelmével azokat maradékuk is mindmáig (*usque in hodiernum diem*) hatalommal meg szépszerével a kezében tartja.” Főleg a régebbi — múlt századi — irodalom tekintette Anonymus e passzusát kormeghatározó jegynek II. Béla kora mellett, hiszen pettaui Frigyes II. Géza korában a Muraköz térszélsősége lakatlan vidéket foglalt el. Mátyás Flórián azonban Anony-

⁷ SZILÁGYI LÓRÁND: Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok 71 (1937) 197—199.

⁸ SÓLYOM KÁROLY: Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához. Irodalomtörténeti Közlemények 70 (1966) 54.

⁹ Anonymus Gesta Hungarorum. Hasonmás kiadás. GYÖRFFY GYÖRGY bevezetője. Bp. 1975. 21—23.

¹⁰ Ifj. HORVÁTH JÁNOS: P. mester és műve. Irodalomtörténeti Közlemények 70 (1966) 276.

¹¹ VÁCZY PÉTER: Anonymus és kora. Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. HORVÁTH JÁNOS és SZÉKELY GYÖRGY. Bp. 1974. 30.

mus *murai karantánok határai* (Carinthinorum Moroanensium fines) szavai mögött a X. század eleji Regino (Anonymus egyik forrása) *karantánok, morvák . . . határai* (Carantanorum, Marahensium . . . fines) szavait találta meg,¹² bebizonyosodott tehát, hogy Anonymus a számára már ismeretlen Marahensium (plur. gen.) alakot a Mura folyóra értelmezte, s így Regino alapos elrontásával létrehozta — s az 51. fejezetben megismételte — a murai karantánok népvét. Mátyás Flórián érvelését Pauler Gyula vezette tovább, amikor kimutatta: Anonymus nem arra a vidékre helyezte a murai karantánok határait, ahol pettaui Frigyes a XII. század közepén ténylegesen földet foglalt, hanem attól jóval északabbra.¹³ Jogosan állapította meg Pauler: „A »murai karantánok« nevéből tehát épenséggel nem következik, hogy Jegyzőnk II. Géza király kora előtt élt: abból azonban, hogy a mai Styriának részeit még Karinthiának — murainak — nevezi, igenis következik, hogy III. Béla király korán túl nem írt, mert IV. Bélának jegyzője, több mint félszázad múlva, oly míveltség mellett, minőt Anonymusban találunk, bizonyosan már Styriáról szólt volna.”¹⁴ Úgy tűnik tehát, Anonymusnak nem volt konkrét ismerete sem pettaui Frigyes támadásáról, sem az általa életre keltett „murai” karantánok pontos földrajzi elhelyezkedéséről. Ennek akkor is tanúbizonyosságát adja Anonymus, amikor arról szól, hogy a magyarok „egészen a mai napig” birtokukban tartották a murai karantánok tartományait vagy vidékeit (regiones). A magyarok ugyanis karintiai — 1180-as évek óta használt néven: stájer — területek birtokába 1254 előtt nem jutottak, s Dél-Stájerországra kiterjedő uralmuk akkor is igen rövid életű volt.¹⁵ Ha tehát nem fogadjuk — és nem fogadhatjuk — el, hogy Anonymus tollát itt a Babenberg-örökségért a XIII. század közepén folyó események vezették, valamiféle magyarázatot kell adnunk az anonymusi megfogalmazásra. Pettaui Frigyes II. Géza-kori foglalása nemcsak a már vázolt okok következtében nem jöhet komolyan szóba, hanem azért sem, mert Frigyes nem nagy területű vidéket, tartományt vett vissza a magyaroktól, hanem a magyar—karintiai határ egy lakatlan, alkalmasint gyepűnek tekintett területét szerezte meg.¹⁶ Pais Dezső az Anonymus-kiadáshoz írt jegyzeteiben arra gondolt: Anonymust idézett mondata megfogalmazásakor az a tény vezette, hogy a XII. század elején a magyarok valóban elfoglalták Karintia bizonyos részeit; ugyanis e terület II. István uralkodása idején viszálykodások tárgya

¹² ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae I—III.* Budapestini 1937—1938. III. 2039.

¹³ PAULER GYULA megállapításának igaza szövegértelmezési probléma megoldásának függvénye. A gesta 47. fejezetéből értesülünk arról, hogy a honfoglaló magyarok három sereggel indultak a Dunántúl meghódítására. Anonymus — miután két sereg vítézkedéséről hírt adott — az 50. fejezetben tér rá az Árpád vezette harmadik sereg előrenyomulására, s elmondja, hogy „a Rábáig és a Rábcáig mentek. A szlovének és pannónok nemzeteit meg országait feldúlták, s tartományaikat elfoglalták.” Ezt közvetlenül követi a — fentebb a szövegben idézett — megemlékezés a murai karantánok határai elleni sűrű betörésekről. Ehhez szorosan kapcsolódik az a hivatkozás, hogy a második sereg vezérei „épségben és sértetlenül, nagy diadallal visszatértek Árpád vezérhez.” Ha tehát a murai karantánokra vonatkozó passzust az Árpád irányította sereg haditetteihez vesszük — s számunkra is ez tűnik valószínűbbnek —, igazolódik PAULER GYULA állítása, ellenkező értelmezés esetén viszont nem.

¹⁴ PAULER GYULA: az I. jegyzetben i. m. 102.

¹⁵ HANS PIRCHEGGER: *Geschichte der Steiermark mit besonderer Rücksicht auf das Kulturleben.* Graz 1949. 26—27.

¹⁶ GEORGIUS FEJÉR: *Codex diplomaticus ac civilis regni Hungariae III.* 1. Budae 1829. 361—362.

aolt, míg végül a határt 1118-ban megállapították.¹⁷ Igaz, az egykorú Annales Mellicenses — s nyomában még több más forrás — valóban helyez 1118-ra egy magyar betörést a Litha (bizonyval a Lajta) folyó mellett, de ezt határmenti csetepaténál többre aligha szabad értékelni, amit rövidesen — talán még ugyan-csak 1118-ban — követett III. Lipót osztrák örgróf visszacsapása.¹⁸ Eszerint a magyarok II. István alatt nem jutottak tartósan „karintiai” terület birtokába.

Nem marad más hátra, mint Mátyás Flórián és Pauler Gyula nyomán, akik bizonyították, hogy a vizsgált helyen Anonymus szövegét két tévedés is terhel, egy harmadik hibát is feltételezzünk: a jelen időre történő indokolatlan és megtévesztő utalást. Vajon más esetben is hasonló torzításon érhetjük-e Anonymust? Úgy tűnik, igen. Amikor gestája 1. fejezetében azt írja, hogy a szittyia földön lakó embereket „közönségesen dentü-mogyereknek nevezik a mai napig” (usque in hodiernum diem), vagy amikor a 45. caputban akként fogalmaz, hogy a Szovárdal a Balkánra távozott népet „most (nunc) Csaba-magyarjának mondják”, bizonyval ilyen megtévesztő utalást olvashatunk. Kétségtelen, Anonymus valamilyen mondai töredékből értesült a dentü-mogyerekről (Dentumoger) és a Csaba-magyarjának (Sobamogera) mondott népről, ám mindkét népre úgy hivatkozik, mintha azokat lakhelyükön (Szkítiában és Görögországban) Anonymus korában nevezték volna dentü-mogyernek és Csaba-magyarjának. Hasonlóan kell elképzelnünk Anonymus eljárását a murai karantánok esetében. Reginónál olvasott arról, hogy a honfoglaló magyarok „a karantánok, morvák és bolgárok határait rohanják meg gyakori ellenséges becsapásokkal”.¹⁹ A „morva” jelentésű Marahensis szó félreértéséből a névtelen jegyző murai karantánokat hívott életre, ezeket a Mura folyó tágabb környékére lokalizálta, s nyilván abból a körülményből kiindulva minősítette a „murai” karantánok régiót még a gesta írásakor is magyarok által birtokolt területnek, mert tudomása lehetett arról, hogy a Mura alsó szakasza Magyarországhoz tartozott.

Anonymus murai karantánokról írott passzusának elemzése végül is arra az eredményre vezet, hogy — tekintettel a murai karantánokkal kapcsolatos többszöri tévedésre és félreértésre — a velük kapcsolatban a jelen időre tett utalásnak II. és III. Béla vonatkozásában nem lehet korjelző szerepet tulajdonítani.

Valamelyest több segítséget jelent a gesta keletkezési időpontjának meghatározásához az 1. fejezetben olvasható, jelenre vonatkozó utalás: Attila „királyi székhelyet állított magának a Duna mellett a hévizek fölött . . . Ezt magyar nyelven most (nunc) Budavárnak mondják, a németek pedig Ecilburgnak hívják.” Ha a *nunc* időhatározó nemcsak a magyar Budavár (Buduar), hanem a német Ecilburg (Ecilburgu) elnevezésre is érvényes, fontos kronológiai fogódzó birtokába jutottunk. Óbudának Attila várával (városával), azaz középfelnémet alakban Ecilburggal való azonossága legkorábban az 1189-ben a harmadik kereszties hadjárat alkalmából Magyarországon megfordult német és osztrák szerzők, Lübecki Arnold, illetve az ún. Anspertus írásában bukkán elő, akik közül az előbbi *urbs Adtile dicta*, az utóbbi pedig német néven *Czilburg* (azaz Ezilburg) alakban említette Óbudát.²⁰ Az Ecilburg névalak feltehetően nyugatról, német nyelvterületről terjedt el Magyarországon (nem függetlenül

¹⁷ EMERICUS SZENTPÉTER: a 2. jegyzetben i. m. 100. old. 7. jegyz.

¹⁸ ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: a 12. jegyzetben i. m. I. 155., III. 1764.

¹⁹ Uo. III. 2039. — Magyar fordítása HORVÁTH JÁNOS tollából az alább, a 25. jegyzetben i. m. 206. oldalán.

²⁰ ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: a 12. jegyzetben i. m. I. 305., 296.

az éppen a XII. század végén végleges formát öltő Nibelungénektől), s talán éppen Lübecki Arnold és az ún. Anspertus voltak az elsők, akik megismertették a magyarokat ezzel az új földrajzi elnevezéssel. Az mindenesetre vagy valószínűséggel állítható, hogy — a *nunc* akár vonatkozik az anonymusi Ecilburgu alakra, akár nem — a névtelen jegyző II. Béla jegyzőjeként nem jegyezhetette volna le gestájában Óbuda német nevét.

Számunkra az egyetlen *biztos* kormeghatározó elemet Anonymus jelen idő-re vonatkozó utalásai közül a 9. fejezet egy passzusa hordozza: „Attila király halála után a rómaiak Pannónia földjét legelőknak hívták azért, mivel a nyájaik Pannónia földjén legeltek. És joggal mondhatták Pannónia földjéről, hogy az a rómaiak legelője, hiszen éppen most (modo) is a rómaiak legelnek Magyarország javaiból.” Anonymus e helyének megnyugtató értelmezése érdekében számos magyarázat látott eddig napvilágot. Anélkül, hogy teljességre törekednénk a szakirodalom véleményalkotásainak reprodukálásában, néhány karakterisztikus állásfoglalásra hivatkozunk. Jakubovich Emil — aki II. Bélához kötötte Anonymust — úgy ítélte meg, hogy a Magyarország javaiból legelő rómaiak az 1147. évi keresztes hadjárat németjeire, III. Konrád német-római császár harcosaira vonatkoznak, akik a magyar egyházakat megzsarolták. Jakubovich azzal is megtámasztotta értelmezését, hogy utalt Anonymus egyik passzusára, amely a rómaiak és a németek szoros kapcsolatát mutatja, ugyanis a honfoglaló magyarok támadása folytán a „még megmaradt rómaiak . . . életüket mentve a németek földjére siettek” (48.).²¹ Jakubovich nézetével szemben Konrad Schünemann azt hangoztatta, hogy a *Romani* nem jelentett németeket, s színte a Magyarország javaiból legelő rómaiakon nem lehet németeket érteni, hanem ez a megjelölés Rómára, a pápaságra vonatkozik.²² Schünemann feltevése széles körben elfogadásra talált ugyan,²³ de más megoldási kísérlet is napvilágot látott a közelmúltban. Györffy György úgy foglalt állást, hogy e rómaiak elsősorban a nyugatról a királynék kíséretében beköltözött lovagokra értelmezhetők, „akik hatalmas birtokokat szereztek és a királyi tanácsban a magyar főurakat háttérbe szorították. Ezt tekintve nem véletlen, hogy az elkergetett római katonák lakhelye [Anonymusnál] Veszprém, a királynék állandó székhelye.”²⁴ Lényegében ezt ismételte meg Györffy Anonymus magyar fordításához írott jegyzeteiben: e rómaiak olvastakor „leginkább a király környezetét alkotó nyugati lovagokra lehet gondolni, akik 1220 körül igen nagy birtokokat kaptak.”²⁵ Mivel azonban e munka első kiadásában a megfelelő

²¹ JAKUBOVICH EMIL: P. mester (Adalékok az Anonymus-kérdéshez). Klebelsberg-Emlékkönyv. Bp. 1925. 211—212.; JAKUBOVICH EMIL: Adalékok az Anonymus-kérdéshez. Akadémiai Értesítő 37 (1926) 156. — Ld. továbbá PAIS DEZSŐ: Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Bp. 1926. 9.

²² KONRAD SCHÜNEMANN: Die „Römer“ des anonymen Notars. Ungarische Jahrbücher 6 (1926) 448—449., 455—457. — Vö. már korábban SEBESTYÉN GYULA: a 6. jegyzetben i. m. II. 40—41.

²³ MOLNÁR ERIK: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. Bp. 1949.² 341.; GYÖRNY JÁNOS: Gesta regum — gesta nobilium. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai XXIX. Bp. 1948. 35.; ELEKES LAJOS—LEDERER EMMA—SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. Az őskortól 1526-ig. Egyetemi tankönyv. Bp. 1961. 135. (a vonatkozó rész LEDERER EMMA munkája).

²⁴ GYÖRFFY GYÖRGY: Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. Ethnographia 76 (1965) 420.

²⁵ A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rendezte GYÖRFFY GYÖRGY. Nemzeti Könyvtár. Történelem. Bp. 1975.² 287.

helyen „1220 körül” helyett „1200 körül” szerepel,²⁶ s mivel ez egybevág Györffynek Anonymust Imre korába helyező koncepciójával,²⁷ az „1220 körül” időmeghatározást alkalmasint sajtóhibának tarthatjuk. Ha viszont a Magyarország javaiból legelő rómaiak valóban a királyné kíséretében beköltözött lovagokra értelmezhetők, akkor az Imre-kori keletkezésből következően a III. Béla antiochiai és francia, továbbá Imre aragóniai feleségével bejött neolatin nyelvű lovagokra kellene gondolnunk. Ám őket a magyarországi latin nyelv nem *Romanus*, hanem *Latinus*, *Gallicus* népnévvel illette.²⁸

Az Anonymus 9. fejezetében előforduló s Magyarország javaiból Anonymus korában legelő rómaiak értelmezésének kulcsa a *Romani* szó jelentésének meghatározása. A kérdést már Szilágyi Loránd a megoldás közelébe juttatta ama megjegyzésével, hogy a rómaiak „a Heiliges R ö m i s c h e s Reich András udvarában élő tagjai”-ra vonatkoznak, de felismerését kronológiailag nem hasznosította.²⁹ Györffy György utalt arra, hogy a XIV. századi krónikakompozíció római alatt német birodalmat ért.³⁰ Magunk külön tanulmányt szenteltünk ennek a kérdésnek, s rámutattunk, hogy más magyarországi kútfők is (a kisebbik István legenda, Kézai Simon krónikája) tanúskodnak — szemben Schünemann kategórikus ítéletével — a *Romanus* szó „német-római birodalmi alattvaló” jelentéséről.

Az Anonymus kortársainak számító Hohenstauf-császárok magukat következetesen a rómaiak császáranak (*Romanorum Imperator*) nevezték.³¹ Ha tehát Anonymus idézett passzusának magyarázatakor a *Romanus* szó eme jelentéséből indulunk ki, s a Magyarország javaiból legelő rómaiakon egy magyarországi királyné kíséretében bejött előkelőket értünk, a számba jöhető időszak (III. Béla tág értelemben vett kora) királynéi közül egyedül II. András első feleségére, Gertrúdra illik e minősítés. Gertrúd a bajor származású Andechs grófok leszármazottja volt, nagyapja, III. Bertold a német-római birodalomhoz tartozó Isztria örgrófjának, apja, IV. Bertold pedig Dalmácia, Horvátország, Meránia hercegének címét viselte.³² András és Gertrúd házasságkötése 1200 táján történhetett, 1203 végén azonban, amikor Imre király saját öccsét, Andrást fogságba vetette, annak feleségét, Gertrúdot hazaküldte a német birodalomba.³³ András azonban Imre király halála után hamarosan visszahívta feleségét. Gertrúddal nyilván már korábban is érkezett „meráni”, vagyis a német-római császárságból való (tehát *Romanusokból* álló) kíséret Magyarországra, de igazán nagyszabásúvá ez csak 1205, azaz II. András királyi koronázása után és Gertrúdnak az ország királynéjává válását követően lett. Gertrúd öccse, Bertold már 1206-ban Magyarországon tartózkodott, a kalocsai káptalan ekkor kezdeményezte, hogy az esztergomi érsekké lett volt kalocsai

²⁶ Bp. 1958. 216.

²⁷ GYÖRFFY GYÖRGY: a 9. jegyzetben i. m. 21—23.

²⁸ SURÁNYI BÁLINT—BÁRCZI GÉZA—PAIS DEZSŐ: Adalékok a „Gallicus”-ok nemzeti hovatartozásának kérdéséhez. Magyar Nyelv 53 (1957) 450—454.

²⁹ SZILÁGYI LÓRÁND: a 7. jegyzetben i. m. 199.

³⁰ GYÖRFFY GYÖRGY: a 24. jegyzetben i. m. 420.

³¹ KRISTÓ GYULA: Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál. Századok 112 (1978) 631—632.

³² AUGUST VON JAKSCH: Die Kärntner Geschichtsquellen IV. 2. Klagenfurt 1906. IVa. genealógiai tábla (Andechs—Meraner).

³³ Az eseménymenetre ld. PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt II. Bp. 1899.² 33., 39—54.; KRISTÓ GYULA: Magyarország története 1116—1242. (kézirat).

érsek, János helyét Bertold foglalja el. Ha az első próbálkozás eredménytelen is volt, III. Ince pápa végül is 1207 decemberében megadta Bertold számára a megerősítést. Az új kalocsai érsek ezt követően az itáliai Vicenzába ment, hogy képezze magát, ám — hogy a pápa szavait idézzük — „méltatlan kóborlásával tudatlanságát, amelyet otthoni tanulással biztosan felszámolhatott volna, gyalázatos módon országnak-világnak közhírré tette.” A pápa utasítására Bertold újra megjelent Magyarországon, s itt II. András király, vagyis sógora magas tisztségekbe ültette, 1209-ben dalmát-horvát bánná, röviddel utóbb erdélyi vajdává tette. Bertold erőszakossága vizsályt termelt az esztergomi és a kalocsai érsekségek között, Bertold a maga kalocsai érseki méltóságát legalábbis egyenlőnek vélte az esztergomi főpap tisztségével. Alkalmilag az igazságszolgáltatásba is bevonta II. András Bertoldot. Az uralkodó Bertold iránt tanúsított mértéktelen kedvezésének ódiuma II. Andrásra hullott vissza, aki 1214-ben maga panaszkolta el a pápának, hogy mert Bertoldot „forrón szeretete és mások fölé emelte, ezzel csaknem az egész ország különböző rangú embereinek gyűlöletét” vonta magára.

Mivel Gertrúd két további testvére, Eckbert bambergi püspök és Henrik isztriai örgróf gyanúba keveredett, hogy részük volt Fülöp német király megilykolásában, az új német uralkodó, IV. Ottó birodalmi átkot mondott rájuk, s menekülniük kellett a német-római császárságból. Útjuk 1208-ban Magyarországra vezetett, ahol II. András szívesen fogadta őket, a bambergi püspöknek mindjárt nagy birtokadományt tett a Szepességben. E kiterjedt földterület azonban már a következő évben Eckbert beleegyezésével, valamint a „merániak” — Gertrúd királyné, Bertold kalocsai érsek és Henrik örgróf — kérésére Adolf préposté lett a magyar király adománya folytán. Adolf maga is „meráni” volt, nőtestvérét Gertrúd királyné hívta Magyarországra. Bár Gertrúd adományairól és honfitársai iránti kedvezéseiről saját írónka tollából származó oklevél nem maradt ránk, a kortárs Annales Marbacenses lakonikus rövidséggel ekként utalt Gertrúd megölésének okára: „a királyné a bárhonnán jövő németek iránt bőkezű és szívélyes volt, és azok nehéz helyzetén mindenben segített.”

Anonymusnak az a megjegyzése, hogy „éppen most is a rómaiak legelnek Magyarországot javaiból”, a legnagyobb valószínűséggel ezekre az évekre vonatkozhat. A záródátumot (a terminus ante quem-et) a Gertrúd elleni 1213. évi őszi merénylet képezi. Ekkor a „merániak” magyarországi nagy befolyását sérelmező előkelők merényletet kíséreltek meg Gertrúd és köre ellen. Rátörtek a pilisi erdők szomszédságában időző királynéra, akinek társaságában Bertold kalocsai érsek, számos német előkelő (köztük Lipót osztrák herceg), továbbá Bertold néhány papja tartózkodott. A merénylők megölték Gertrúdot, dühüknek számos német esett áldozatul, Bertold papjait és szerzeteseit tetteleg bántalmazták, de Lipót és Bertold megmenekült. A kalocsai érseket II. András röviddel ezt követően külföldre vitette, s mivel bátyjai, Eckbert és Henrik már 1211-ben eltávoztak Magyarországról, így 1213-ban valóban vége szakadt a „meráni korszaknak”, azaz annak, hogy rómaiak „legeljenek” továbbra is Magyarországot javaiból.

A gesta megírásának kezdő dátumát (a terminus post quem-et) 1205-ben jelölhetjük meg, amikor II. András trónra került, s kezdetét vette a „merániak” uralma Magyarországon. Ám úgy tűnik, az 1205—1213 közti nyolcéves időköz szűkíthető. Ez szorosan összefügg Anonymus gestájának célzatosságával, azzal a szándékkal, amely a névtelen jegyzőt e munka megírására ihlette. Mérföldes előrelépést jelentett az Anonymus-kutatásban ifj. Horváth János

tanulmánya, amely párhuzamot fedezett fel II. András „új berendezkedésnek” (*nove institutiones*) nevezett gyakorlata, a királyi birtokok két kézzel történő szétszórása és Anonymus gestájának ama beállítása között, hogy Árpád minden győztes katonai akció, sikeres előrenyomulás után birtokokat adományozott híveinek.³⁴ Bizonyítottunk tehát, hogy Anonymus munkája az „új berendezkedés” korszakának terméke. Horváth helyesen hangsúlyozza ebben a vonatkozásban, hogy „a *Gesta* megírásának legkésőbbi időpontja az 1217-es év, amikor már András király is számol azzal a lehetőséggel, hogy vissza kell esetleg térnie *ad priorem statum*.” Semmi nem indokolja azonban Horváth ama eljárását, hogy a terminus post quem-et 1215-ben állapítsa meg, s ilyen módon 1215—1217 közé helyezze a mű keletkezését.³⁵

Nem tudjuk meghatározni, hogy mikor kezdődött II. András új politikája, a királyi birtokok korlátlan és tömeges elidegenítése. Lehet, hogy mindjárt 1205. évi trónra lépte után megkezdte e politikát, de közvetlen adataink csak 1207—1208-tól kezdve vannak. 1207-ben adományozta el Gora földet (voltageppén Gora „megyét”) a toposztkói cisztercieknek, 1208-tól kezdve szerepel számos oklevélben némileg eltérő formákban az a fejtegetés, hogy „a királyi felség bőkezűségét semmi sem szorítja határok közé, és az uralkodó számára az adományozás legjobb mértéke a mértéktelenség”.³⁶ De még ha 1205-től is számítjuk az „új berendezkedés” politikájának kezdetét, néhány évnek el kellett telnie ahhoz, hogy e politikai gyakorlat utat találjon Anonymus gestájába. Úgy hisszük, ez 1209 előttre nemigen tehető, s talán a terminus ante quem-et is előrehozhatjuk 1211-re, amikor Eckbert, Henrik és kíséretük távoztával megfogyatkozott a Magyarország javaiból legelő rómaiak száma. Nagy valószínűséggel állítható tehát, hogy a gesta 1210 táján készült, s az 1208/9—1213 közti fél évtized terméke.

Ami mármost Anonymus munkájának tendenciáit illeti, Horváth János úgy vélte: a gestaíró — akit Péter győri püspökkel tartott azonosnak — „nyilván az »új berendezkedés« híve volt”, sőt „szinte azzal gyanúsítható Péter győri püspök, hogy egyenesen segítségére lehetett II. Andrásnak az »új berendezkedés« ideológiájának kidolgozásában”, még ha művének nem egy tétele (így pl. a gyermekkirály megkoronázása) nem is találkozhatott a király tetszésével.³⁷ Horváth felfogását Györffy György elutasította: „Anonymus nem az »új rend« szószólója volt, hanem azé az ősi, *de genere* jogon birtokló rétegé, amely az új rend haszonlesőitől, a nyugatról a királynék kíséretében bejött »zabáló« udvaroncoktól féltette befolyását és birtokait.” Amikor Anonymus — folytatja Györffy — halált szán azoknak, „akik hűtlenné válnak a »vezér« személyéhez és a vezér és rokonai között egyenetlenséget szítanak, ez állásfoglalás Imre király mellett az ellene törő Endre herceggel szemben”, s „ha valaki a századforduló évtizedeiben a gyermekkorban megkoronázott uralkodó intézményét történetileg megalapozta, az szükségszerűen Imre oldalán állt és nem lehetett Endre híve, mint Péter győri püspök.”³⁸

Mi úgy látjuk: a dolog lényegét illetően Horváth Jánosnak van igaza. Elég egyszer végigolvasni a gesta szövegét, hogy világossá váljék: a gesta egyik

³⁴ Ifj. HORVÁTH JÁNOS: a 10. jegyzetben i. m. 266—270.

³⁵ Uo. 270., 276.

³⁶ Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Bp. 1923—1930. 237. szám.

³⁷ Ifj. HORVÁTH JÁNOS: a 10. jegyzetben i. m. 281.

³⁸ GYÖRFFY GYÖRGY: a 6. jegyzetben i. m. 12—13.

vezető (ha nem éppen legfontosabb) gondolata a korlátlan birtokadományok rendszerének múltba vetítése, történeti igazolása. Szinte bárhol ütik fel a gestát, lépten-nyomon ilyen megfogalmazásokra bukkanunk: „a Takta mellett és az erdők alján Árpád vezér különböző helyeken sok földet adott lakosaival együtt Ednek meg Edöménnek; és ezek utódai Isten kegyelméből még most is érdemesek a földek birtoklására. A fent említett Tarcal pedig Árpád vezér kegyelméből annak a hegynek a lábánál kapott nagy földet, ahol a Bodrog a Tiszába ömlik” (17.); „Et és Vajta . . . visszatértek urukhoz. Árpád vezér tisztességgel fogadta őket, és sikeres követjárásuk hallatára nagy öröm támadt a vezér udvarában. A vezér pedig elkezdett híveinek helységeket és nagy birtokokat adományozni” (30.); „Egyszersmind ott a vezér vele jött nemeseinek különböző helységeket adományozott összes lakosságukkal együtt. Azt a helyet, ahol mindezt elrendezték, a magyarok a maguk nyelvén Szerinek nevezték el azért, mert ott ejtették meg a szerét az ország egész dolgának. Majd a vezér azt a helyet Ondnak, Ete apjának adta a Tiszától a Botva-mocsárig és a Körtvélytótól Alpár homokjáig” (40.); Árpád „azután Szalók apjának, Ósbőnek hűséges szolgálataért Veszprém várát adományozta minden tartozékával együtt, Veleknek pedig a zarándi ispánságot adta” (52.) stb. A korlátlan birtokadományozások gyakorlata tükröződik abban az anonymusi passzusban is, amely szerint Árpád vezér még a nyitrai részekről hozott hűtleneknek is különböző helyeken földeket adományozott, „nehogy még hűtlenebbekké váljanak, s így majd, ha hazatérnek, megrontsák a nyitrai határon lakó híveket is” (37.). S Horváth Jánosnak kétségtelenül igaza van abban, hogy „a nagy adományozó . . . nem III. Béla, nem is közvetlen utóda, Imre király, hanem II. András.”³⁹

Anonymus azonban nem egyszerűen csak leírta a nagy birtokadományokat, hanem elvi köntösbe öltöztetve a birtokpolitikai gyakorlatot, nyíltan helyeselte is azt. Ilyeneket olvashatunk a gestában: „Csanádnak az említett király [Szent István] a jó szolgálatért feleséget adott, és neki adományozta Ajtony várát összes tartozékaival egyetemben, amint hát szokásuk a jó uraknak híveiket megajándékozni” (11.); „Mikor Tas és Szabolcs be akartak vonulni a vezér udvarába, ez [Árpád] összes vitézeit elébük küldte, s így nagy örvendezés közepette fogadta őket. Aztán — amint már szokásuk a jó uraknak, hogy híveiket szeretik — majdnem mindennap a maga asztalánál látta őket vendégül, és sok ajándékot adott nekik” (29.). Nem lehet kétségünk: Anonymus a II. András-kori korlátlan birtokadományozások, az „új berendezkedés” politikai gyakorlata időszakában írta munkáját, egyetértve ezzel a politikával.

Anonymus tehát az „új berendezkedés” politikáját tekintve II. András hívének bizonyul, szemmel láthatóan helyesli a királyi birtokok két kézzel szórását, ezt tekinti a jó urak ismertető jegyének. A II. András általános politikájának vonalvezetésével történő teljes azonosulásról azonban nem lehet szó. Ezt a honfoglalásra induló hét fejedelmi személy által kötött ún. „vérszerződés” pontjai bizonyítják. Az öt pont közül legalábbis kettő nem II. András szája íze szerint íródott. „Az eskü második szakasza így hangzott: Hogy ami jószágot csak fáradalmaik árán szerezhetnek, mindegyiküknek része legyen abban. Az eskü harmadik szakasza így hangzott: Hogy azok a fejedelmi személyek, akik a tulajdon szabad akaratukból választották Ál

³⁹ Ifj. HORVÁTH JÁNOS: a 10. jegyzetben i. m. 266.

most urukká, sem ők maguk, sem fiaik soha, semmi esetre ki ne essenek a vezér tanácsából és az ország tisztségeiből” (6.). E két pont bizonyítással nem II. András kedvelt hívei érdekében nyert megfogalmazást: ők enélkül is részesedtek a javakból, s nem estek ki a király tanácsából és az ország tisztségeiből. Anonymus meglehetősen óvatosan fogalmazta meg a maga elképzeléseit, hiszen a „vérszerződés” első pontjában azt hangoztatta, hogy „ameddig csak az ő életük, sőt az utódaiké is tart, mindig Álmos vezér ivadékaiból lesz a vezérük.” Ennek a pontnak a maradéktalan érvényesülését 1210 táján semmi nem zavarta (még azoknak az előkelőknek az éppen 1210-ben leleplezett akciója sem, akik II. András ellenében Géza herceg — III. Béla király öccse — Görögországban élő fiaikhoz akartak fordulni, hiszen azok is Álmos vezér ivadékaéhoz tartoztak). Sokkal több, korhoz köthető realitása lehet a „vérszerződés” 2—3. pontjának. Anonymus itt azok érdekében emelt szót, akik nem részesültek a javakból, s kiestek a vezér tanácsából és az ország tisztségeiből, jóllehet eleik Álmossal együtt esküdtek meg ennek ellenkezőjére. Anonymus tehát az Álmossal vetekedő múltú, előkelő ősökkel büszkélkedő, de II. András alatt háttérbe szorult nagyurak érdekében emelt szót. Ennyiben tehát helytálló lehet Györffy György állítása, hogy Anonymus „az ősi, *de genere* jogon birtokló réteg”⁴⁰ szószólója lehetett. Kik estek ki 1210 táján az uralkodó kegyéből? Azok, akiket a Magyarország javaiból legelő rómaiak szorítottak ki, azok, akik II. András ellenében előbb a Géza-fiakhoz, majd a gyermek Bélához igyekeztek csatlakozni, s talán már 1210 táján elindították a mozgalmat annak érdekében, hogy Bélát II. András királlyá koronáztassa, amely fáradozásukat végül is 1214-ben siker koronázta. Mintha Anonymus is egyetértett volna Béla királlyá tételére irányuló mozgalmukkal. Csak ezzel magyarázható ugyanis, hogy a gesta szerint „Álmos vezér tanácsot tartván és övéit mind megesketvén, még életében vezérre és parancsolóvá tette fiát, Árpádot” (13.), hogy „Árpád vezér Magyarország főembereit és vitézeit megesketve, fiát, Zoltát nagy tisztességgel vezérre emeltette” (52.), hogy Zolta „még életében megeskette nemeseit, és fiát, Taksonyt vezérre meg uralkodóvá tette az egész Magyarország felett” (57.). De Anonymus bizonyítással nem értett egyet azzal, hogy Béla erőszakos úton, híveinek András elleni fellépésével jusson a királyi („vezéri”) hatalomhoz. Azt a „vérszerződés” következő pontja mutatja: „Az eskü negyedik szakasza így hangzott: Hogyha valaki utódaik közül hűtelen lenne a vezér személyéhez, vagy egyenetlenséget szítana a vezér és rokonai között, a bűnösnek vére omoljon, amint az ő vérük omlott az esküben, melyet Álmos vezérnek tettek” (6.). S a „vérszerződés” utolsó, ötödik pontja szükségszerűen tartalmaz szankciót az esküszegő vezér (király) ellen: „Hogyha valaki Álmos vezér és a többi fejedelmi személyek utódai közül az esküvel kötött megállapodásokat meg akarná szegni, örök átok sújtsa” (6.). Milyen esküpontokat is szeghetne meg az Álmos-utód II. András? Kizárná a hét vezér leszármazottait a szerzett javak méltányos birtoklásából, kivetné azokat a saját tanácsából és nem juttatna nekik országos tisztségeket. Aligha vitatható, hogy II. András mindezeket az „esküszegéseket” elkövette.

Am Anonymus mérsékletes történetíró. Nem követeli II. András örök átok alá vetését, még az erőszakos fellépést sem ismeri el jogosnak ellene, feltétlen hűséget követel iránta. Ennek feltétele, hogy II. András is gyakoroljon kegyet

⁴⁰ GYÖRFFY GYÖRGY: a 6. jegyzetben i. m. 12.

mindazokkal szemben, akik ősi jogon kiérdemelték ezt. Anonymus korában az uralkodó osztály oly módon hasadt két részre, hogy egyesek a hatalom bástyáin belül voltak („meráni” előkelők és magyar arisztokraták), mások pedig kívül rekedtek azon, ellenzékbe vonultak, egy további Álmos-utód — a Géza-fiak vagy a gyermek Béla — védőszárnyai alá igyekeztek (ezek jobbára magyar nagyurak lehettek, de bizonyosan nem „meráni” jövevények voltak). Anonymus ezzel szemben úgy akarta átrendezni az uralkodó osztály társadalmát, hogy azok rendelkezzenek a politikai hatalommal, akik a hajdanvolt időkben fegyverrel, az ország elfoglalásával, a határok kiterjesztésével szerezték meg ezt a jogukat. Más szóval: a társadalmat a történelem tanúsága alapján kívánta átalakítani. Anonymus nem általában a jövevények ellensége volt. Gestája számos pontján olvashatunk efféle passzusokat: amikor több honfoglaló magyar vezér horvátországi és szlavóniai akciójáról „nagy diadallal, épen és sértetlenül visszatért Árpád vezérhez, nagy öröm támadt a vezér egész udvarában. Csaptak nagy vendégséget, s mindennap pompásan lakmároztak a magyarok együtt a különféle nemzetekkel. Midőn a szomszéd nemzetek hallották véghezvitt jeles cselekedeteiket, Árpád vezérhez özönlöttek; igaz hűséggel hódolva szolgáltak neki, de volt is részük jó gondviselésben; így aztán igen sok vendég (plurimi hospites) háznéppé vált” (43.); Attila király városában „bőségesen és pompásan éltek valamennyi hozzájuk jött vendéggel (cum omnibus hospitibus) egyetemben. Árpád vezér a vele mulatozó vendégeknek nagy földeket és birtokokat adományozott. Ennek hallatára még több vendég tódult hozzá, és ujjongva vele mulatott” (46.); „Taksony vezér . . . kegyességének hallatára pedig sok vendég (multi hospites) özönlött hozzá különféle nemzetekből. Ugyanis Bulárföldről nagyon sok izmaelitával jöttek némely fölötté nemes urak: Billa meg Baks. A vezér Magyarország különböző vidékein földet adományozott nekik, s még azonfelül a várat is, melyet Pestnek hívnak, örökre nekik engedte . . . Ugyanekkor a besenyők földjéről jött egy vezéri nemzetségből való vitéz. Neve Tanuzaba volt: Örkénd apja, kitől a Tomaj-nemzetség származik. Neki Taksony vezér lakóföldet a kemeji részeken adott a Tiszáig, ahol Abád-rév van” (57.).

Anonymus tehát nem általában a hospesek ellensége volt, sőt a honfoglaló magyarokkal azonos elbírálásban részesítette azokat a hospeseket, akik Árpád vagy közvetlen utódai alatt jöttek Magyarországra, szolgáltak a vezéreknek, s nyilván kivették a részüket az adódó feladatokból. Gestájának 9. fejezetében olvasható utalásából következtetve a névtelen jegyző csak azon hospesek magyarországi tobzódása ellen emelt szót, akik semmi *történeti* jogot nem szereztek maguknak ehhez.

A történetiség elvének érvényesítése természetesen számos korábban megállapított tétel érvényességi körét szűkíti. Úgy tűnik, Anonymus nem általában II. András „új berendezkedésének” volt a híve, hanem annak az inkább csak kívánt, semmint megvalósult elvnek a szószólója, hogy az uralkodó minél nagyobb birtokkal jutalmazza azokat a nagymúltú családokat, akik történetiségben gyökerező jogukkal kiérdemelték ezt. Anonymus társadalomrendező elvvé a történetiség jogát tette, a régiséget tekintette jogforrásnak. Gestairóhoz, a múlt mély kútját fürkésző emberhez méltó koncepció volt ez. Anonymust nemcsak történeti érdeklődése vezethette egy ilyenféle koncepció megalkotásához, hanem feltehetően családi viszonyai is. Ha nem is tudjuk meghatározni, hogy személy szerint ki volt Anonymus, s meg kell elégednünk tovább-

ra is az Anonymus névvel (s egyáltalán a gesta helyes megítélését biztosító alapkérdések sorában sem tudunk helyet szorítani a „Ki volt Anonymus?” kétségtelenül izgató, de megnyugtató módon különböző, itt nem részletezhető okok folytán szinte megoldhatatlan kérdésének), annyi valószínűnek látszik: a névtelen jegyzőt származásából adódó társadalmi állása bírta rá a történetiség elvének fokozott érvényesítésére. Feltehető, hogy Anonymus magát honfoglalónak tartó atyafiságból származott.

Az Anonymus által megformált koncepció azonban merő koholmány volt, az 1210 körüli magyar társadalom nem a névtelen jegyző által felvázolt elképzelés szerint tagozódott. Kétségtelen, hogy Anonymus saját társadalomképét saját kora — az 1210 körüli évek — társadalomtablójának mozaikjaiból állította össze. Ezért nem jogosulatlan az Anonymusnál megrajzolt képet saját kora társadalomrajzának tartani. De mert Anonymus tollát nyilvánvaló tendencia vezette, a mozaikok összeállításában nem feltétlenül kell a keletkezés korának mindenben megbízható társadalomképét keresni. A kutatás azt is kiderítette, hogy Anonymus nem ismerte a IX. század vége és a IX—X. század fordulója Kárpát-medencei és közép-európai hiteles szereplőinek nevét és nem ismerte a magyar honfoglalás ama katonai eseményeit sem, amelyeket egykorú források hitelesítenek. Ezért kétségtelenül igaz, hogy általában véve Anonymus nem megbízható forrása a magyar honfoglalásnak. Ugyanakkor minden forrásértéket elvitatni Anonymus IX—X. századra vonatkozó tudósításaitól aligha kisebb hiba lenné. Úgy hisszük: itt is az apró mozaikok lehetnek elsősorban hitelesek, amelyeket a népi emlékezet, a családi tradíció, azaz a „regösök csacsogó énekei meg a parasztok hamis meséi” (42.) és a nagy ősök kultusza őriztek meg időnek haladtával egyre inkább megkopó, átformálódó, az eredetihez képest megváltozó valóságtartalommal.

S Anonymus igazi varázsát, nagy rejtélyét az jelenti, hogy 1210 táján, amikor még alig-alig készültek Magyarországon (s ha készültek is, nem maradtak ránk) történeti munkák, egy gestairó saját korának társadalmi viszonyaiból kiindulva, a 300 évvel korábbi eseményekről megőrzött emlékezetforgácsokat felhasználva olyan művet szerkesztett e régmúlt időkről, amely nem minden ponton a valóság megbízható rekonstruálására törekedett, hanem ellenkezőleg: egy meghatározott koncepciónak rendelte alá az egész eseménymenetet, s ezt a koncepciót saját korának problémái diktálták.

CONTRIBUTIONS A L'ÉVALUATION LA DE VALEUR HISTORIQUE DE LA
GESTA HUNGARORUM

L'auteur de cette étude se pose et examine trois questions: Comment dater la gesta d'Anonymus? Quelles étaient les intentions de l'historien? Comment juger l'ouvrage comme source historique?

La date de la rédaction de la gesta peut être fixée à l'aide des remarques qui se rapportent à l'époque de l'auteur. Il y en a à peu près 25 dont deux sont réellement utilisables pour dater l'ouvrage. La mention de *Ecilburgu*, nom allemand de *Obuda*, est déjà significative puisqu'il aurait été difficile à signaler cette dénomination avant la fin du XIIe siècle. Mais un autre endroit de l'ouvrage, celui où Anonymus fait mention des „Romains” (*Romani*) qui, „de nos jours (*modo*) aussi, se paissent des biens de Hongrie”, permet de mieux saisir le moment de la rédaction de la gesta. En effet, dans le latin de Hongrie aux XIIe et XIIIe siècles le terme de *Romanus/Romani* désignait les sujets du Saint-Empire romain germanique. Et puisque notre auteur place ces *Romani* à Veszprém, ville résidentielle des reines hongroises, il semble logique de penser que ces „Romains” peuvent faire parti de la suite d'une des reines hongroises issues de l'Empire romain germanique. Or, à l'époque concernée, la seule reine qui fut d'origine germanique était la première épouse d'André II (1205—1235), trop généreuse envers les Allemands. Elle les favorisait en tout. Le mécontentement amena les magnats hongrois écartés du pouvoir à se révolter, et l'assassinat de Gertrud, en 1213, mit fin à l'emprise des Allemands sur les affaires de Hongrie. La rédaction de la gesta devait donc avoir lieu entre 1205 et 1213, et très vraisemblablement vers 1210.

C'est la problématique de cette époque qui se reflète dans la gesta, et surtout la nouvelle politique d'André II, introduite après 1205. Dans le cadre de cette nouvelle politique, il prodiguait ses biens en distribuant des fiefs à ses clients hongrois et étrangers. Ce n'est pas cette politique mais la manière de sa réalisation qui rend mécontent notre auteur. Il aurait préféré — comme la gesta le suggère — que les familles de grand passé fussent les premiers bénéficiaires. Selon lui, le principe organisateur de la société devait être le droit historique et la source de droit — l'ancienneté. Il n'est pas xénophobe, il peint même de façon sympathisante les étrangers vivants en Hongrie depuis longtemps (*hospites*). Il critique le pouvoir des „Romains” dans le pays non pas parce qu'ils sont étrangers, mais parce qu'ils n'ont pas acquis de droit historique pour ce pouvoir.

Anonymus subordonne le récit des événements historiques à une conception bien définie, et définie par les conditions de sa propre époque. Son oeuvre ne peut donc être considéré comme une source de connaissances globalement valable sur la conquête arpadienne. Par contre, dans les détails, il peut comporter de nombreux éléments authentiques transmis, à l'époque de l'auteur, par la mémoire collective et par les traditions familiales.

К ВОПРОСУ ОБ ОЦЕНКЕ «ДЕЯНИЙ ВЕНГРОВ» АНОНИМА

В работе рассматриваются три вопроса: в какой период венгерской истории были написаны «Деяния» Анонима, какими намерениями руководствовался Аноним при создании своего труда, и в чем состоит ценность этого источника?

Время написания «Деяний» можно определить на основе тех моментов, встречающихся в тексте, которые относятся к настоящему времени по отношению к моменту написания. В тексте около 25 таких данных, но лишь два из них можно использовать для определения даты создания труда. Немецкое название города Обуда „Eccilburgu”, употребляемое Анонимом, не могло отмечено ранее конца XII. в. Ещё более важное значение имеет другое место «Деяний», где Аноним упоминает о том, что «Как раз и теперь (modo) римляне (Romani) кормятся богатствами Венгрии». В латыне в Венгрии XII—XIII. вв. слово «римляне» (Romani) означает подданных Германо-римской империи. Поскольку Аноним рассказывает о «римлянах», находящихся в Веспреме, центре имений венгерских королей, можно предположить, что «римляне кормящиеся богатствами Венгрии» означает иностранцев из свиты венгерской королевны, происходящих из Германо-римской империи. Из королей эпохи Арпадов только к Гертруде, первой жене короля Эндре II. (1205—1235), подходит эта характеристика. Именно она щедро вознаграждала немцев и постоянно покровительствовала им. Все это вызывало недовольство венгерских феодалов, отстраненных таким образом от власти, и привело к убийству ими Гертруды в 1213 г. Это положило конец прежнему большому влиянию немцев в Венгрии. «Деяния» были написаны между 1205—1213 гг., по всей вероятности, около 1210 г.

В «Деяниях» отражается проблематика вышеупомянутого времени, в первую очередь новая политика Эндре II., проводимая после 1205 г., в рамках которой венгерский король щедрой рукой раздавал королевские земли своим сторонникам, в том числе и иностранцам. Аноним в целом согласен с новой политикой и, как явствует из «Деяний», хотел, чтобы большие земельные владения получали древнейшие роды венгерских феодалов. Аноним систематизирующим принципом общества считает историческую правомерность, а источником права — древность рода. Он не был противником иностранцев в принципе, напротив, он положительно отзывался о «гостях» (hospites), живущих в Венгрии с давних пор. Неодобрительное замечание в тексте относительно власти «римлян» этого времени в Венгрии связано с тем, что «римляне» не приобрели исторической правомерности для этой власти.

Ход событий в «Деяниях» подчинен Анонимом определенной концепции, вытекающей из условий его времени. Таким образом произведение Анонима в целом не может считаться достоверным источником истории обретения венграми родины. В то же время можно предположить, что в ряде подробностей сохраняет многочисленные достоверные данные, которые дошли до эпохи Анонима благодаря устным народным и семейным преданиям.

OKLEVELEK SZEGED KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉHEZ

Az alább kiadásra kerülő oklevelek Szeged és közvetlen környéke középkori történetével kapcsolatosak. Valamennyi annak a gyűjtőmunkának az eredményeként került elő, amely Szeged és szoros értelemben vett vidéke Anjou- és Zsigmond-kori történetének monografikus feldolgozását alapozza meg. Publikálásukat kiadatlan voltak, valamint az a körülmény indokolja, hogy fontos információkat nyújtanak a vizsgált terület XIV—XV. századi gazdasági-társadalmi életéről és településképeiről.

Szükségesnek tartjuk megadni azt a néhány szempontot, amelyet az oklevelek publikálása során szem előtt tartottunk. Az okleveleket általában (a tulajdonneveket pedig minden esetben) betűhív formában közöljük, de a klasszikus latin ortográfia alapján az y helyett ii-t írtunk. Az u és v, valamint a c és t betűk esetében szintén a klasszikus latin helyesírás szabályai szerint jártunk el. Az oklevelek szövegének központosítását a szöveg értelme szerint magunk állapítottuk meg, s ennek megfelelően alkalmaztunk nagy kezdőbetűket is. Az oklevelek szövegéből hiányzó, de az értelem által megkívánt pótlásokat <>-ben adtuk meg.

Itt szeretnénk köszönetet mondani lektorunknak, Érszegi Géának, az Országos Levéltár munkatársának értékes segítségéért.

Reméljük, hogy e néhány oklevél közrebocsátásával segítséget nyújthatunk mindazoknak, akik Szeged középkori történetével kívánnak foglalkozni.

1.

130 2. Az aradi káptalan tanúsítja, hogy előtte megjelent Tirner Hench pankotai polgár, illetve Bugar veje András comes szegedi polgár, s Tirner Hench a Ménesi falu fölött emelkedő Makra hegyen levő, Gyaninus nevű rokona részéről reá származó szőlőjét 12 ezüst márkáért eladta András comesnek, aki a vételárat ki is fizette.

Nos capitulum Orodienſis ecclesie memorie commendantes tenore presentium ſignificamus quibus expedit univerſis, quod Hench dicto Tirner cive de Pankata ab una parte, comite Andrea genero Bugar cive Zegediensi ex altera coram nobis personaliter conſtitutis, idem Hench oraculo vive vocis ſpontaneaue voluntate proteſtando dixit: vineam ſuam in monte Macra ſupra villam Menesy exiſtenteſ ex parte Gyanini cognati ſui ſibi devolutam, eidem comiti Andre(e) et per eum ſuis heredibus heredumque ſucceſſoribus pro duodecim marcis argenti plenarie receptis et ſolutis vendiſſe et locaſſe iure perpetuo et inrevocabiler poſſidendam. Ne igitur proceſſu temporum per quospiam cognatorum vel proximorum eiudem Hench

vel per ipsum aliqua questionis materia super dicta vinea possit suboriri, ad petitionem eiusdem Hench sepedicto comiti Andre(e) litteras concessimus pendentis sigilli nostri munimine ro(b)oratas. Anno domini millesimo CCC^o secundo.

Országos Levéltár Diplomatikai Levéltár (továbbiakban OL DL.) 91 152. Korábbi jelzete: Festetics család levéltára, Arad, nr. 1.
Vörös zsinóron elmosódott, ovális viaszpecsét.

2.

Év nélkül (1327—1330 táján). A széplaki jobbágyok arra kérik uraikat, Szent-mihályi Mihály mestert, Farki Tamás mestert és Bernold fia Lőrinc comest, hogy fontolják meg, vajon kötelesek-e ők a vár szénájának beszállítását elvégezni, ugyanis a szegedi felső vásáron a szegedi alvárnagy, Mihály mester és Lőrinc comes három jobbágytársukat és villicusukat elfogta, mert azok nem akarták a vár szénáját beszállítani, ugyanis erre uraiktól parancsot nem kaptak.

Magnificis viris et honestis dominis eorum pre cunctis mortalibus metuendis, magistro Mychaeli de Sancto Mychaele, magistro Thome de Fark et comiti Laurentio filio Bernoldi universi iobagiones eorum de Zeplok, fideles usque ad exitum anime eorum famulatus. Vestre magnificentie tenore presentium oculis lacrimosis innotescimus, quod feria tertia proxima per (sic!) festum assumptionis Marie Stephanus vicecastellanus Zegediensis in superiori foro de Zeged quatuor iobagiones vestros, videlicet tres iobagiones nostros magister Mychael et villicum vestrum comes Laurentius recaptivavit, magister enim Thomas similiter vestros iobagiones una cum villico intendit; si poterit, recaptivare super eo, ut fena castri conducere noluimus, si nobis precepissetis animo libenti conducere fecissemus. Unde vestram dominationem petimus diligenter, quatenus ut quicquam de huius modi faciendum sit vestra magnificentia dignetur deliberare, precepta vero vestra servare debemus, prout nobis precepistis, ut libertas vestre possessionis per nos non violetur, vestra magnificentia de nostris angustiis scrutetur, ut non pereamur.

Borítólapján: Magnificis dominis: magistro Mychaeli, magistro Thome et comiti Laurentio.

OL DL. 94 028. Korábbi jelzete: Hercegi levéltár Keszthely.
Hátlapján záró gyűrűspecsét nyoma.

3.

1424. június 28. Zsigmond király előtt Maróti János macsói bán testvéri szeretetből örökletesen Csáki Miklós erdélyi vajdának adományozta valamennyi saját és fiának, Lászlónak a Csongrád megyei Martonos és Gyékénytő birtokokon levő birtokrészeit,

amelyeket egykor Myhalyolchi Fodornak mondott János fia Mihály fia János birtokolt, s később királyi kézre kerülésük után János bán kapott meg Zsigmondtól érdemeire való tekintettel, továbbá lemondott saját maga és fia nevében a birtokrészekkel kapcsolatos minden jogról, de kikötötte, hogy Miklós vajda örökös nélküli halála esetén az említett birtokrészek ismét őt magát, s fiát, Lászlót illessék.

Nos Sigismundus Dei gratia Romanorum rex semper augustus ac Hungarie, Bohemie, Dalmatie, Croatie etc. rex memorie commendamus tenore presentium significantes quibus expedit universis, quod fidelis noster, magnificus Johannes de Maroth alias banus Machouiensis pro se onus tamen Ladislai filii sui, si idem temporum in processu de infrascriptis in toto vel in parte resiliret super se et super bona sua assumendo coram nobis personaliter constitutus sponte confessus est in hunc modum: quod ipse propter sincere fraternitatis dilectionem, quam erga fidelem nostrum magnificum Nicolaum de Chaak waywodam partiumstrarum Transsiluanarum haberet et se speraret in futurum habere, totales portiones suas possessionarias et dicti Ladislai filii sui in possessionibus Marthonos et Gyekenthos ac earundem pertinentiis dumtaxat in comitatu de Chongraad existentibus habitas, que scilicet portiones possessionarie condam Johannis filii Michaelis filii Johannis dicti Fodor de Myhalyolch prefuissent, et rationabilibus ex causis ad manus nostras regias deventas et per nostramque maiestatem, ut dicitur, de nostris manibus regis ipsi Johanni bano pro suis fidelitatibus et fidelium servitiorum preclaris meritis in sempiternum donatas cum prediis omnibusque prefatarum portionum possessionarum et earundem pertinentiarum utilitatibus, videlicet fluvio Ticie, piscinis, aquis, aquarumque decursibus, silvis, nemoribus, terris arabilibus cultis et incultis, pratis seu fenetis et generaliter cunctarum utilitatum integritatibus quocumque vocabulo nominatis sub eisdem metis et terminis, quibus ab olim prefatus Johannes filius Michaelis et eiusdem predecessores tenuissent et possedissent, memorato fidei nostro magnifico Nicolao de Chaak wayuode et per eum suis heredibus heredumque suorum successoribus iure perpetuo et irrevocabili^{ter} in sempiternum tenere, possidere et habere dedisset donasset et contulisset, ymmo dedit, donavit et contulit nostro in conspectu, nullum jus nullamve proprietatem seu dominium ipse Johannes banus sibi et suis heredibus reservando, sed omne jus seu proprietatem et dominium suo et predicti Ladislai filii sui nominibus in memoratum Nicolaum wayuodam eiusque heredes transferendo ita tamen, quod si divino iudicio ipsum Nicolaum wayuodam absque heredum solacio ab hac luce decedere contigerit, extunc predictae portiones possessionarie in dictis possessionibus Marthonos et Gyekenthos vocatis habite simul cum predictis prediis et ad easdem spectantibus rursus et iterum in prefatum Johannem banum et Ladislaum-filium suum heredesque ipsorum devolvi debeant et derivare harumstrarum litterarum sigillo nostro maiori, quo ut rex Hungarie utimur, inpendenti com^munitarum patrocinio mediante. Datum

Bude in vigilia festi beatorum Petri et Pauli apostolorum anno domini millesimo quadringentesimo vigesimo quarto, regnorum nostrorum anno Hungarie etc. tricesimo octavo, Romanorum XIII° et Bohemie quinto.

Hátlapján közel egykorú feljegyzés, más tintával és kézírással: Littera fassionalis per Johannem banum Machouiensem de Chaak super possessionibus Marthonos etc. que condescensa est iterum ad Ladislaum de Maroth banum.

OL Dl. 11 529. Korábbi jelzete: N. R. A. Fasciculus 1520, nr. 6.
Vörös-lilás selyemzsinóron pecsét töredék.

ISTVÁN PETROVICS

CHARTES SUR L'HISTOIRE MÉDIÉVALE DE SZEGED

L'objectif de notre travail est de publier des chartes jusqu'à présent inédites, contenant des informations importantes sur la vie économique et sociale, sur la structure des colonies de Szeged et de son entour aux XIVe et XVe siècles.

Иштван Петрович

ГРАМОТЫ, ОСВЕЩАЮЩИЕ ИСТОРИЮ СЕГЕДА В СРЕДНИЕ ВЕКА

В нашей работе мы помещаем грамоты, которые до настоящего времени не были опубликованы. Они содержат важные данные, относящиеся к социально-экономической истории и структуре поселений Сегеда и близлежащих окрестностей в XIV—XV вв.

TARTALOM

<i>Olajos Teréz</i> : Theophylaktos Simokattés és történetíró elődje, Menandros Proték- tór	3
<i>Szegfű László</i> : Gellért püspök halála	19
<i>Makk Ferenc</i> : Megjegyzések III. István történetéhez	29
<i>Kristó Gyula</i> : Szempontok Anonymus gestájának megítéléséhez	45
<i>Petrovics István</i> : Oklevelek Szeged középkori történetéhez	61

Felelős kiadó: DR. CSUKÁS ISTVÁN, a Bölcsészettudományi Kar dékánja
A kézirat nyomdába érkezett 1978-ban, megjelent 1979-ben 425 példányban, 4 A/5 ív
terjedelemben

Készült monószedéssel, íves magasnyomással
az MSZ 5601-59 és az MSZ 5602-55 szabvány szerint

79. 86 761 Petőfi Nyomda, Kecskemét

Felelős vezető: ABLAKA ISTVÁN igazgató